

М. ИСҲОҚОВ

УНУТИЛГАН ПОДШОЛИКДАН ХАТЛАР

(Бир туркум суғд ҳужжатларининг ўзбек
тилига таржимаси ва изоҳлари)

ТОШКЕНТ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ «ФАН» НАШРИЕТИ

Рисола Ўзбекистон ҳудудида милоддан аввалги III—II асрларда шаклланган ва эрамининг XI асрига қадар амал қилган суғд ёзуви, унинг бир туркум муҳим ёдгорликлари ҳақида ҳикоя қилади. Рисоладан қатор суғдча матнларнинг ўзбекча таржимаси ва тарихий-филологик изоҳлари ҳам ўрин олган. Улардан Ўзбекистон тарихининг назарий ва амалий мақсадлари учун фойдаланиш мумкин.

Рисола кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

Ма с ъ ул му ҳ а р р и р
филология фанлари номзоди Қ. СОДИҚОВ

Та қ р и з ч и л а р:
филология фанлари доктори М. ҲАКИМОВ,
филология фанлари номзоди Т. ЗУФАРОВ

И 4602020400—735
М 355 (04)—92 289—92 © Ўзбекистон Республикаси ФА «Фан»
нашриёти, 1992 й

ISBN 5—648—01084—2

МУҚАДДИМА

Милоддан аввалги III—II асрларда шаклланган суғд ёзуви ўлкамиз маданияти тарихида муҳим роль ўйнади. Бу ёзув ижтимоий ва маданий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида кенг қўлланган. Шу жараёнда ёзувнинг ташқи шакли такомиллаша борган ҳамда унинг ички мазмуни тил товуш системасини тобора аниқ ифодалаш томон ўса борган, муайян орфографик нормалар вужудга кела бошлаган.

Муҳими шундаки, суғд ёзуви орқали бизгача эра-миз бошларидан то X—XI асрларга қадар ёзилган кўплаб ноёб ёдгорликлар етиб келган. Улар орасида кўплаб нумизматик материаллар (танга ёзувлари), металл, сопол, ёғоч, чарм, қоғоз ва бошқа буюмларга битилган текстлар, шахсий мактублар, диний, ахлоқий-фалсафий текстларнинг парчалари, хўжалик, ҳуқуқий ва дипломатик ҳужжатлар бор.

Ана шундай ёдгорликларнинг катта гуруҳи Панжикент яқинида Муғ тоғи тепасидаги қадимги қаср харобасидан топилган суғд ҳужжатларидир.

Муғ тоғи суғд архиви деб юритилувчи бу мажмуа VII аср охири VIII аср бошларига онд 80 га яқин ноёб ҳужжатни ўз ичига олади. Улар Суғд подшолигига тобе Панч ҳокимлиги (Панжикент) саройи ҳамда турли вилоят ҳокимлари ва амалдор аъёнларга тегишли ҳужжатлар йиғиндисидан иборат. Араб истилоси кунларида, хусусан 722 йилда Панч ҳокими, бир муддат Суғд подшоси тахтига даъвогар сифатида иш кўрган Деваштич бошлиқ отряд Муғ тоғида жойлашган мудофаа қасрига чекинган. Шунда сарой ҳужжатлари ҳам қасрга келтирилган. 722 йили араблар қасрни ур-ҳо (штурм) билан олгач, уни вайрон қилганлар, Деваштични эса халифаликнинг Хуросондаги ноиб ҳукмига жўнатганлар. Деваштич Хуросон ноиб томонидан қўйилган шартларни қабул қилгач Суғдга қайта-

- (19) иккинчи қайта Чоч томон қайтиб келдим. Бунинг учун (сен) ҳукмдоримдан
- (20) жуда ёмон қўрқяпман. Жаноб, Тудун
- (21) тозийлар (араблар) билан битимга биноан чекинди. Битимга кўра (22) Жамраваз ва форс лашкарбошиси қуйи томон кетдилар.
- (23) Хабарлар (борки), товои ундириб олиш ва
- (24) кучларни араблардан нарига олиб кетиш (уларнинг мақсадидир). Жаноб, хабарларга биноан хвонак ҳеч
- (25) кўринмайди, чунки улар юқорига қараб кетишди ва ҳалигача ҳеч ким
- (26) қайтиб келгани йўқ. Жаноб, тудун Тарбаид билан
- (27) битим тузган эди. У ердаги ҳамма жойларни олди. Жаноб,
- (28) Чарчикда (тузилган) сулҳ муносабати билан, эшитишимча («Сулҳ хабари туфайли») ёрдамчи жуда гамгин,
- (29) андухнок бўлмақда ва яна ёнингга боролмагани учун сендан («ҳукмдордан») қўрқмоқда.
- (30) Жаноб, сўнгра сен томондан («ҳукмдордан») хабарлар келмай қолди.
- (31) Жаноб, мапа бу хатларни мен Марвон (исмли киши) қўли орқали Канд томонидан (айлана йўл билан) жўнатдим.
- (32) Жаноби ҳукмдор, буюк таянчимиз Сугд подшоҳи, Самарқанд ҳокими
- (33) Деваштичга унинг энг эътиборсиз («миллиончи» даражали) қули Фатуфаридан мактуб.

Изоҳ:

Юқа очиқ кулранг қоғозга ёзилган мактуб. Сугд подшоҳи Самарқанд ҳокими Деваштичга йўлланган. Мактуб муаллифи подшо Деваштичининг Чочга (Тошкент), ундан турк ҳоқони ҳамда Фарғона подшоҳи ҳузурига махсус дипломатик вазифа билан, хусусан, араб истилочиларига қарши бирланиб курашишни ташкил қилиш мақсадида юборган элчиси Фатуфаридир.

Мактуб Фатуфарин томонидан шундай бир вазиятда ёзилганки, бу ҳолат афтидан кутилмаган эди. Гап шундаки, Фатуфарин Чочга келгач, тудун деб номланган Чоч ҳокимига ва унинг ёрдамчисига тегишли мактуб ва оғзаки айтилиши лозим бўлган гапларни етказди. Улардан жавоб мактубини олади. Лекин турк ҳоқони билан учрашишнинг пложини топмайди. Вазият тақозоси билан ҳоқонга ва Фарғона подшоҳига

тегишли мактубларни Фарғона тутуғи (шу кунларда Чочда экан) орқали жўнатади. Шошилиш Суғдага қайтгач Фатуфарн Уструшан вилояти араблар қўлига ўтиб, йўли қирқилиб қолганини билиб қолади. Ёлғиз ҳолда йўлда давом этишга журъат қилмай Чочга қайтиб келади ва шу ердан туриб Деваштичга ушбу мактубни ёзиб, Марвон исмли кишидан айланма йўл — Конибодом орқали Суғдага жўнатади. Мактубнинг ёзилиш тарихи, санаси ҳақида турлича фикрлар баён этилган. Жумладан, В. А. Лившиц турли тарихий фактларга суяниб, уни 712—714 йилларда ёзилган деб тахмин қилган эди. Ҳақиқатан ҳам бу йилларда араб истилоси Жиззах, Зомин, Ҳратепа, Хўжанд вилоятларига, Чоч — Тошкент воҳасига ёйилиб улгурган, асосий йўналиши Фарғона водийсига қаратилган эди. Шу муносабат билан В. А. Лившиц элчи Фатуфарннинг қайтишига монелик қилган вазиятни араблар томонидан Уструшаннинг эгалланиши орқали изоҳлаган эди (СДГМ¹, II, стр. 84).

О. И. Смирнова Деваштичнинг подшо деб кўрсатилганига суяниб ҳамда бу фактни I. I рақамли ҳужжатдаги «подшо Деваштич» унвони билан солиштириб ушбу элчилик миссиясини 720—721 йиллар билан боғлаган эди.

Лекин янги факт ва манбалар асосида В. А. Лившиц Суғднинг VII аср охири VIII аср бошларидаги ҳокимлари масаласи муносабати билан Деваштич подшо унвони билан иш кўрган икки йилни 717/718—19 йиллар, зеро А—14 ҳужжатининг ёзилган санаси ҳам шу икки йилдан бирига тўғри келади деб кўрсатади (В. А. Лившиц. Правители Панча. «Народы Азии и Африки», 1979, № 4, стр. 62—63). Мактуб матни таркиб жиҳатидан иккига бўлинади: биринчи галда Фатуфарн шахсан подшога етказиши лозим бўлган хабар мазмунидан иборат докладнома қисми ажралиб туради. Иккинчи қисмда эса, Фатуфарн ўзи кузатган ҳарбий-сиёсий вазият тафсилотини баён этади.

Мактубда қайд этилган масъул шахслар араб истилоси кунларидаги Тошкентнинг сиёсий мавқеи, унинг турк ҳоқонлиги, Фарғона водийси ва бошқа ерлар билан муносабати, вилоят бошқарувининг хусусиятлари кабиларни аниқлашда муҳим аҳамиятга эга. Жумладан ҳоқон, Чоч ҳокими, тудун, унинг ёрдамчи-

¹ Муғ тоғи ҳужжатлари ноширининг қисқартма номи. Русчада «Согдийские документы с горы Муг». Вып. I—II. М., 1961—1963.

си (ёки «ёрдамчи» деб расман аталган лавозим эгаси), Фарғона подшоси, Фарғона тутуғи, форс лашкарбоши- си, Марвон исмли шахс ва бошқалар бу ҳужжатда акс этган ҳодисаларнинг тирик қатнашчилари бўлиб, мураккаб тарихий воқеаларда у ёки бу даражада роль ўйнаганлар.

Мактубнинг кириш формуласида ёзма нутқ, эпистоляр услубига хос камтарлик, хокисорлик ифодалаш- нинг илгари учрамаган шакли қўлланган: «унинг мил- лионинчи (даражали) қули Фатуфарндан». Бу фор- муладаги «100 рипумик» бирикмасида С—«100» рақа- мининг график шакли, РИПУ эса ораминича «ўн минг» сўзнинг гетерографик тарзда суғдчада қўлланиши- дир. Бу сўз «бревар» деб ўқилган. -мик суғдчада тар- тиб сон шаклини ясовчи қўшимча. Ушбу сон бирик- масини «миллионинчи» деб таржима қилишга «юз марта ўн минг» маъноси, яъни $100 \times 1000 = 100000$ ни «миллион» деб тушуниш асос қилиб олинган.

Мактуб текстида юқорида қайд этилган шахслар, лавозимлар рўйхати қаторига кирувчи *хwab*, *тдун* терминлари диққатни жалб этади.

рти гав азу мади ку чачиннак хwab ису

«Ва, жаноб, мен бу ерга, Чоч ҳокими ҳузурига келдим»

5—8 қаторларда эса Фатуфарн бундай ёзади: рти гав увйу пустит птивиду увйу чу пар эзвок патшквана мāt рти эсптаку апу преку патшквйу увйу тудун сар.

«Ва, жаноб, мен хатларни топширдим ҳамда оф- заки («тил билан айтиладиган») мурожаатномани (ҳам) тўлиқ, ҳеч қолдиқсиз тудунга баён этдим...»

Фатуфарн Тошкентга келган вақтда — 717—719 йиллар давомида вилоят Шарқий турк ҳоқонлиги та- сарруфидаги ўлка бўлиб, ҳоқон томонидан (ушбу мак- тубда *қаган*) тайинланувчи тудун томонидан бошқа- рилгани маълум. Лекин у ҳолда Чоч ҳокими ким бўлган? Манбаларда VIII аср бошларидаги воқеалар муносабати билан «Чоч подшоси» деб тилга олина- диган шахс Шарқий турк ҳоқонлиги ноиб нозорати- да иш кўрган, тўлиқ маънода сиёсий ҳуқуққа эга бўл- маган ҳоким бўлса керак. Фатуфарн ҳам дастлаб рас- мият юзасидан унга учрашиб, асосий дипломатик му- носабатларни тудун билан амалга оширгани бежиз эмас.

Ҳужжат нашрида шу ҳақда фикр юритиб, В. А. Лившиц қатор манбалар асосида 713 йилдан бошлаб Чочда тудун Махеду — Бахадур бўлганини

таъкидлайди (СДГМ, II, 82-бет). Лекин ҳужжатнинг санаси ҳақидаги янги фикр (В. А. Лившиц. Правители Панча...) асосида 717—719 йиллардаги Чоч тудуни Инай тудун Гуле бўлгани ҳам маълум (қиёс қилинг: СДГМ, II, 82-бет, текст остидаги 30-изоҳ). Агар Ат-

Таборийнинг 738—739 йиллар билан боғлиқ хабаридаги «Шош подшоси», Ал-Берунийнинг «Осорул-боқия»... асарида ҳам Шош подшоси — тудун тенг маънони ифодалашига кўра фикр юритилса, тудун ва Шош подшоси, қолаверса, мазкур ҳужжатдаги хваб—ҳоким ўртасида фарқ йўқдек. Лекин шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Фатуфарн Шош подшоси ҳақида ёзган вақтида одатдагидек малка-ихшид — «подшо» сўзидан фойдаланиши мумкин эди. Демак Фатуфарн учун Чоч подшоси тушунчаси «Фарғона подшоси» каби махсус маъно касб этмаган. Таборий ва Берунийлар вақтига келиб эса (X—XI асрлар), подшоҳ тудун, ҳоким каби ижтимоий мавқе пиллапояси ҳақидаги масала яхлит маъно касб этиб, аъъанавий тарзда «подшоҳ» титули билан ифодаланган бўлиши керак.

С. П. Толстовнинг фикрига кўра «тудун» сўзи турк ҳоқонининг уруғидан чиққан ва бўйсундирилган вилоятларни бошқариш жойларидаги ҳокимлар фаолиятини назорат қилиш ҳамда ўлпон ва солиқлар йиғишни ташкил этиш мақсадида тайинланган ноибга нисбатан қўлланган (С. П. Толстов. Древний Хорезм, М. 1948, с. 260).

Ҳужжатга асосан Фарғона мулки подшо томонидан бошқарилганлиги маълум бўлади. Ат-Таборий 712—723 йиллар воқеалари баёнида бу подшонинг номини ҳам келтириб ўтган: *مليك فرغانه الطار* — Фарғона подшоси ал-Тор (СДГМ, II, 84-бет). Подшодан ташқари (VIII аср бошларида) тутуқ лавозими ҳам бўлгани маълум. Тутуқ лавозими ҳарбий маъмурият бошлиғига нисбатан қўлланган.

«Чапиш» деб номланган лавозим ҳарбий лашкарбошлик билан боғлиқ. Мактубнинг 22-сатрида «жамраваз ти хо парсик чапиш» бирикмаси ўқилганки, бу «Жамраваз ва форс лашкарбошиси» демакдир. Бу шахслар кимлиги ҳақида аниқ фикр йўқ. Лекин ҳужжат нашридаги изоҳларда В. А. Лившиц «лашкарбоши форс» ибораси ҳақида мулоҳаза билдирган. Гап шундаки, сосонийлар сулоласининг охирги вакили Яздигирд III нинг авлодлари узоқ вақт давомида, ҳатто 730—740 йилларгача ҳам арабларга қарши кураш-

ган қўшинлар орасида иштирок этган. Язджирднинг ўғли Феруз эса (678 йили вафот этган) арабларга қарши форс ҳамда Урта Осиё халқлари ва турк ҳоқонлигининг кучларини бирлаштиришга уринган. Хулоса қилиб айтганда, А—14 ҳужжатда форс лашкарбошиси пастки Чодрчик ерларга жўнади, гап-сўзларга қараганда араблардан товон ундириб, қўшинни узоқроққа олиб кетмоқчи, деган хабарининг Деваштичга етказилиши арабларга қарши курашган кучларнинг таркиби ҳақида кенгроқ тасаввур беради. Бошқа жиҳатдан бу факт асосида конкрет тарихий воқеалар, айниқса 718—719 йиллар ҳақида баъзи аниқликлар вужудга келади. Жумладан, мазкур йилларда араб истилочилари Урта Осиёни босиб олиб, у орқали Шарқий Туркистонга чиқиш ҳаракатини қилишган. Шу мақсадда халифаликнинг Хуросон ноиб ал-Жарроҳ бин Абдуллоҳ қўшин жўнатган. Лекин бу уриниш давомида араб қўшинини турклар ўраб олган. Араблар товон тўлаб қутулган ва лашкарбоши Абдуллоҳ бин Маъмар ал-Йашкурий бошчилигида Чочга қайтиб келган. Бу воқеалар баёни Балозурийнинг «Китоб футуҳ албулдон» («Шаҳарлар фатҳи китоби»)да келтирилган (қаранг: В. А. Лившиц, Правители Панча, стр. 63, текст остидаги 35—36-изоҳлар). Шу тарихий маълумотларга суяниб А—14 текстидаги «тудун араблар билан битимга асосан чекинди. Битим шарти бўйича Жамраваз ва форс лашкарбошиси пастга (қуйи ёки жануб) — Чодрчикка тушиб кетишди, овозаларга қараганда араблардан товон ундиришмоқчи ва қўшинни улардан нарига олиб кетишмоқчи» деган парча ўз маъносини топади ва 718 йил воқеалари сифатида аниқлик касб этади.

А—14 ҳужжат тожик этнонимининг пайдо бўлиши тўғрисида қизиқ маълумот беради. Ҳужжат текстининг 21-сатрида «тазикти перав пар бароз пиғанштак» (тожиклар билан сулҳ (битим) асосида чекинди) деган жумла ишлатилган.

Тожик этнонимига асос бўлган «тазик» сўзи суғд ёдгорликларида илгари учрамаган эди. Лекин бу сўз форс манбаларида «қул» маъносини англатгани маълум. Бу масалага ўз вақтида рус олими В. В. Бартольд, инглиз олими Г. В. Бейли, йирик эроншунос олим В. Б. Хеннинглар эътибор беришган эди. Арабларга нисбатан этноним сифатида қўлланган *този(к)* сўзи ислом дини тарқала бошлаши муносабати билан

шу динни қабул қилган бошқа халқларга, хусусан эроний оилага кирувчи аҳолига нисбатан ҳам қўллана бошлаган. Маълумки, араб истилосининг дастлабки босқичиданоқ эрон ва унга қўшни ерлар босиб олиниб, ислом дини мажбурий жорий қилина бошлаган. Кейинчалик бу жараён Урта Осиёга ҳам ёйилган. Шу воқеалар асносида исломни қабул қилган аҳоли қатламига нисбатан араблашган, яъни тожик терминини қўллаш кенг тарқалган. Натижада бу ном ислом дини оммавий шаклга кирган босқичда эрон тилларида сўзлашувчи Урта Осиё халқларидан бирининг, ҳозирги тожик халқининг этнонимига айланган. (В. А. Лившиц, СДГМ, II, стр 87—88).

Ҳужжатда қайд этилган «чадрчик бароз» бирикмаси юқорида тилга олинган «сулҳ, битим» воқеаси билан боғлиқ. *Бароз* сўзи суғдча *бароз, барошт* — тинчлантирмоқ, сулҳ тузмоқ маъноларини билдиради. Лекин *чадрчик* сўзининг маъноси конкрет шу воқеалар билан боғлиқ ҳолда ойдинлашмай қолмоқда. Сўз ўзаги *чодир* деб ўқилади. Бу ҳолда унинг суғд тилидаги маъноси «қуйи, пастки» демакдир. Шунга асосан В. А. Лившиц *чадрчик бароз* бирикмасини «нижнее перемирие» деб таржима қилган ва *чадрчик* сўзидан географик термин ёки умуман томон маъносини кўришга мойиллик билдирган. Шу билан бирга ҳужжатнинг 15-сатридаги «чадрчик жав» бирикмаси билан («қуйидан (келган) хабар») бу сўзни «Чочдан жанубда жойлашган ерлар, балки Чирчик»дир?» тарзида талқин қилишга уринган (СДГМ, II, 87-бет).

Умуман Чодирчик ерлари хат муаллифи томонидан у ишлатган географик тушунча ва терминлардан фарқли равишда таъкидланиши бежиз эмас. Ҳар ҳолда бу термин муайян географик маънода, балки регион географик тушунча сифатида амал қилган бўлиши керак. Бир ўринда Фатуфарн «Чодирчик сулҳи туфайли ёрдамчи (бу сўз ҳақида қуйироқда алоҳида тўхтаимиз) жуда андуҳнокдир» деб ёзади. Элчи Фатуфарн Суғдга қайтишга имкон топмаганлигини қуйидаги парча янада ойдинлаштиради ва географик тушунчаларга аниқлик киритади: «Сўнгра, жаноб, мен Апвартканга келган вақтимда, жаноб, пастки—Чодирчик (ерлардан ҳеч қандай яхши овозалар эшитмадим, бунинг устига Уструшан ерлари (вилояти) ҳаммаси (душманга) топширилган». Ушбу парчада хат муаллифи Чодирчик ҳамда Уструшан ерларини аниқ фарқлаб кўрсатяпти.

Демак, юқорида қайд этилган Чодирчик сулҳи тарихий Чодирчик географик райони билан боғлиқ ҳодиса экан. Шунга биноан Фатуфарн Уструшан ва ундан шарқда жойлашган Фалгар, Бутгам, Панч каби тоғли вилоятлардан фарқли равишда пасттекиликда жойлашган ҳозирги Зомин, Мирзачўл, Жиззах музофоти-га нисбатан «Чодирчик» сўзини қўллаган бўлса керак, дейишга тўла асос бор. Фатуфарн Сирдарёдан у томондаги ерлар, жумладан, Уструшан араблар қўлига ўтгани туфайли бу худудлар орқали Суғдга ўтиб кетолмади. Шу билан бир қаторда «Чодирчик ерларидан ҳам бирор яхши хабар эшитмади». Бу фактни ҳисобга олсак тахминимиз асосли экани кўринади. Гап шундаки, агар Уструшан йўли қирқилиб қолган бўлса, Фатуфарн Чодирчик ерлари орқали Зомин, Жиззах устидан айланма йўл бўйлаб Суғдга қайтишни мўлжаллаган бўлиши мумкин. Лекин у йўл ҳам араблар назоратига ўтгани туфайли элчи ноилож Чочга қайтишга мажбур бўлган.

Чоч ҳокимлигининг ноиби тудун Чодирчик битими асосида қўшинларни араблардан узоқлаштиргани ҳақидаги хабар биз учун муҳим бир хулоса ясашга имкон беради. Бу ҳол Чоч вилоятининг илк ўрта асрларда Зомин, Жиззах ерлари устидан ҳам сиёсий ҳукмронлиги бўлганлигидан далолат берса керак. Араблар шу туфайли бу ўлкада Чоч ҳамда турк қўшинлари қуршовида қолишган ва вақтинча сулҳ тузишган ва товон тўлаб қутулишган. Шундан сўнг тудун қўшинлари, унинг турли қисмлари Чочга қайтган бўлиши керак. Айни шу кунларда суғд элчиси Тошкентда — Чочда тудун ва унинг ёрдамчиси билан учрашишга муяссар бўлган.

Чочнинг Чодирчик, тахминимизча Зомин, Мирзачўл, Жиззах ерлари устидан ҳукмронлиги масаласи яна шу билан асосланадикки, бу катта музофот суғд подшолиги вилоятлари қаторида умуман тилга олинган эмас. Бу ерларда мустақил маъмурий бирлик бўлгани тўғрисида ҳам ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Шу туфайли суғд элчиси мактуби асосида баён этилган сиёсий аҳвол манзараси илк ўрта асрларда Жиззах, Зомин, Мирзачўл ерлари қадимги Тошкент ҳокимлигига тобе ерлар бўлган дейишга асос беради.

(Ер харид қилиш ҳақидаги суғдча ҳужжат)

- (1) Бу йил Вахт
- (2) подшоси Панч ҳукмдори Чакин Чур
- (3) Билга Бичут ўғли (ҳукмронлигига)
- (4) 15 йил бўлган пайтда, Жимтич ойи,
- (5) Спандармат куни (бу ҳужжат битилди). Ва шундай қилиб
- (6) Махч ва Ҳшумвандак сотиб ол(иш)ди
- (7) Осмонч ўғиллари Шир
- (8) Сатапсарақ Парнғу-
- (9) нт ўғиллариданки, Пишғуд (деган жойдаги)
- (10) ботқоқзор(?) олдида жойлашган чек ернинг (асксок) ярми
- (11) ни йўли ва ғови ихотаси билан биргаликда XXIII драхм
- (12) динорийга — тўсиқ билан ўралган ерни —
- (13) бундай шартга биноан: Махч ва
- (14) Ҳшумвандак (бу ерда) ўз уруқ-аймоғи билан биргаликда бу
- (15) асксок ерга ўлик қўйсинлар ва аза-
- (16) сини тутсинлар. Ва шундан кейин (бу ерда) («энди») Махч
- (17) ва Ҳшумвандакларни ва уларнинг уруқларини мана
- (18) шу ярим бўлтак (асксок) ерда кимки безовта қилса,
- (19) ёки (ерга эгаллик бўйича) жанжал ва тўполон чиқаришга
- (20) интилса, уларни Ширвагч ва Сатапсарақ ўз уруқ-аймоқлари билан биргаликда
- (21) ҳеч (сўзсиз). (жанжалдан) ҳоли қилсин-
- (22) лар (ва харидорларга ҳеч қандай) зарар етмасин.
- (23) Бу ерда (яъни ҳужжат тузилган ерда) Виркан Вахтварз
 - (1) ўғли, Нанайфарн Бағварз
 - (2) ўғли, Шавч Фарнйон
 - (3) ўғли, Тусағ Зим ўғли бор эди
 - (4) Ва ёзилди: Ваненок (томонидан).

Изоҳ:

Ер олди-сотдиси ҳақидаги суғдча ҳужжат. 9,5—13×18,8 см ҳажмли трапеция шаклдаги ошланган чармга битилган. Ўнг бетида 23, орқа бетида 4 қатор суғдча ёзув. Услубига кўра ҳужжат суғд ёзуви хусниҳатининг

VII—VIII асрлардаги айрим мукаммал намуналаридан услубининг эркинлиги ва баъзан ҳарф шакллари-нинг ўзига хослиги билан ажралиб туради. Умуман В—8 ҳужжати ёзуви мукаммал курсив суғд хати та-лаблари даражасида эмас. Лекин бу ёзув суғд ёзуви-нинг (китобий ва девоний шаклларида ташқари) халқ орасида индивидуал услубий намуналари ҳам кўп бўлганлигидан далолат беради. Бу маънода Муғ хужжатларини дастлабки ўқиш ва изоҳлашда катта ҳисса қўшган олим В. А. Лившиц бундай деб ёзади: «Самарқанд Суғдида курсив хат асосий хуснихат турлари бўйича афтидан эрамининг VII асри бош-ларига келиб шаклланади. Шу туфайли суғд хусни-хат усулларининг VII—VIII асрлардаги хусусиятлари ёзувнинг умумий ривожланиши йўналиши билангина эмас, балки индивидуал кўникма ҳамда турли хуснихат мактаблари билан ҳам боғлиқ бўлса керак» (СДГМ, II, 45-бет).

В—8 ярим бўлтак асксок ерни сотиш тўғрисидаги ҳужжат текстидир. Савдога киришувчи томонлар: Маху ва Хшумвандак — харидорлар, Ширвахч ва Сатафсарак — ер сотувчилар. Ҳар икки томон ота-ларининг номи ҳам қайд этилган: Осмонч ҳамда Фарнхунд. Ҳужжатдан маълум бўлишича, Суғдда VII—VIII асрларда ерга (балки бу умуман мулкка) муносабат оила аъзоларининг, хусусан ота-болалар-нинг умумий иши бўлган. Бошқача қилиб айтганда патриархал оила мулкчилик муносабатлари элемент-лари амал қиларди.

Шундай қилиб ҳужжатда олди-сотди объекти си-фатида асксок ернинг ярми ҳақида гап бормоқда. Бу қисмда Вахч ва Хшумвандаклар оилавий хилхона, балки ноус (ўликлар суяги солинган қутилар турати-ган қурилма) қуришлари мумкин. Сотувчи томон эса келишувга биноан бу ярим бўлтак асксокка бошқа бировлар тажовуз қилишига йўл қўймайдилар, хари-дорлар эса ундан тинч ва бемалол фойдалана оладилар.

Асксок ер қандай ер категорияси экани ҳозиргача номаълум бўлиб келмоқда. Лекин текстда «мурда қўйсинлар, аза (йиғи-сиғи) қилсинлар» каби сўз би-рикмалари ҳам борки, булар ҳужжатда ер ҳақида гап бораётганини кўрсатади. Бундан ташқари ернинг «ботқоқлик ёнидаги», «ғов билан ўралган» сингари айрим сифатлари ҳам тилга олинди.

В—8 ҳужжати текстда бир неча ораминча ёзил-ган, лекин ўқишда механик тарзда суғдчага ағдариб

Ўқилаверадиган сўзлар ҳам бор. Бундай сўзларни гетерограммалар дейилади. Улар эроний тилларда турли ёзувлар билан битилган қадимги ёзма манбаларда кўп учрайди. Гетерограммаларнинг текстларда пайдо бўлиши қуйидагича изоҳланади. Қадимги даврларда, хусусан ахмонийлар даврида орамий ёзуви ва тили идора ишларида асосий мавқеда бўлган. Кейинчалик орамий ёзуви эроний тилларга мослаштирилиб парфия, суғд, хоразм ёзувлари пайдо бўлгач, орамий тили ўз мавқеини йўқотган ҳамда аста унутила борган. Лекин эроний тилларда битилган текстларда анъанавий тарзда қадимий орамийча сўзларнинг айримлари ишлатилаверган.

Булар амалда эроний тилларда айтиладиган сўзлар учун ёзувдаги яхлит график сўз — ифода эди, холос. Бу изоҳга агар қадимги котиблар амалиётидан бир мисол қўшсак гетерограммалар пайдо бўлишининг заминини тушуниш осон бўлар деб ўйлаймиз. Ахмонийлар подшолиги идораларида орамийча тузилган текстлар шу даражада бир қолипга бўлиб кетган эдики, натижада ҳар бир текстнинг эроний таржима-си орамийча текст асосида тўғридан-тўғри ўқиб кетилаверган. Бу ҳам етакчи мавқега ўтиб олган эроний ёзувларда гетерограммалар — орамийча ёзилиб эроний тилларда ўқиладиغان сўзларнинг сақланишига сабаб бўлган.

В—8 текстдаги гетерограммалар: 'YKZY суғдча чāну, ти: ZK — хо, хў; KZNH — вāну кабилар бўлиб, шулардан MLK', BRU кабилар мустақил сўзлар, яъни «подшоҳ» ва «ўғил» каби маъноларни ифодалаган. Суғдча текст ичида бу сўзлар «ихшид» ва «жоте» тарзида ўқилган. Қолган гетерограммалар: 'YKZY — чāну, ти; 'LKSNT—ид сард (бу йил), ZK—хў (бу), KZNH— вāну (шундай) ва бошқалар.

Чакин Чур Билга Суғд вилоятларидан бири бўлган Вахт подшоси ва Панч ҳукмдори деб таъкидланади В—8 ҳужжатда. Бу ҳукмдор Деваштичдан олдинги подшо бўлиб, ўзи туркий аҳоли орасидан чиққан. Бу ҳол Самарқанд Суғдида туркий халқларнинг қадимий мавқеига яққол мисол бўла олади.

Суғдда йил ҳисоби подшоларнинг тахтга чиқишидан бошланувчи «эра»лар асосида юритилади. Жумладан, В—8 ҳужжатда Вахт вилояти подшоси Панч (Панжикент) ҳокими Чакин Чур Билганинг 15-йили кўрсатилган. Агар бу подшо Панч тахтида Деваштич-

дан олдин ҳукмрон бўлган бўлса унинг «эра»си 693—708 йилларга тўғри келади. Чунки Деваштич «эра»си 14 йилдан иборат бўлиб, 722 йили араб истилочилари томонидан унинг қатл этилиши билан тугайди.

Зимтич оғи Суғд календарининг 10-оғи бўлиб, спантарматруч куни 707 ёки 708 йилнинг 305-кунига тўғри келган. Умуман Суғд календариди 12 ой 30 кун ва яна қўшимча беш кун алоҳида номлар билан юритилган. Бу ўринди «мйд» ва «рбч» сўзларига алоҳида тўхтамоқ лозим. Бу икки сўз «кун» демакдир. Бириси соф суғдча сўз, иккинчиси эса умумэроний *рўз* сўзининг суғдча шаклидир. Бу сўзнинг календар-терминлари таркибиди суғдча *мйд* сўзи билан параллел қўлланиб келгани суғдди вақт ҳисоби системасининг ғарбий эроний халқлар таъсириди юзага келганидан далолат беради.

В—8 текстининг ўнг бетидаги 10-қаторди *чағз роғ* сўз бирикмаси ишлатилган. В. А. Лившиц *чағз* сўзини «бақа» деб таржима қилган. Чунки *чағз* сўзи яғноб тилиди бақа маъносини ифодалайди. Яғноб тили суғд тили диалектларидан бири бўлиб, ҳозиргача сақланиб қолган. Тожикистонди Яғноб дарёси тор водийси бўйлаб бир неча қишлоқ аҳолиси ўзини яғнобий деб атаб келган ва тили яғноби збук дейилган. Сўз бирикмасининг иккинчи компоненти *роғ* сўзи ўзбек тилиди жуфт сўз *боғ-роғ* таркибиди сақланиб қолган ва теънислик ўтлоқ, яйлов жойлар деган маънони ифодалаган. *Чағз роғ* сўзи эса текст маъносидан келиб чиқиб «ботқоқлик (қурбақазор текислик)» деб таржима қилинган.

11-сатрдаги *род* сўзи «йўл» демакдир. Бу сўз тожикча *роҳ* сўзининг суғдча шаклидир. Суғдча тил олди сирғалувчи товуши ҳа айланиши ҳодисаси бошқа мисолларди ҳам учрайди: митра, мидра — миҳр (қуёш); пудра, пус — пуҳр (ўғил) каби.

11—12-сатрлардаги *дрғам динорийак* сўзлари суғд пул хўжалиги терминларидан бўлиб, ўша замон бозоридаги асосий кумуш пул бирлигини кўзда тутган.

13-сатрдаги KZNH uw'г бирикмаси «шу шартга бинноан» маъносини ифодалаб, суғд юридик текстларида ҳужжат формуласи сифатиди ишлатилган (масалан, Nov. 3—4 ҳужжатлари ва бошқалар).

Ҳужжат санасини белгиловчи 1—5 сатрларди қайд этилган Чакин Чур Билга исмини қадимги туркий исмлар билан солиштириш мумкин. Бу исми ҳужжат

ношири уч қисмга бўлиб изоҳлаган: Чакин — исм, Чур — мартаба, Билга — сифат. Асосий исм «Чакин» сўзининг этимологиясини балки Чийқон сўзи билан («лашкарбоши» маъносида) боғлаш мумкиндир. Бундан ташқари Чакин сўзини А—9, 5, 7; В—17, 14 каби ҳужжат текстларида учраган шикан ёки шайкин («лашкарбоши») сўзи орқали изоҳлаш мумкин.

Исмнинг иккинчи қисми Чур қадимги туркий ёдно-маларда, тарихий асарларда киши номлари таркибида учрайди. Ҳурхун ёзувларида Кул-чур, Чур-тегин Қудома ибн Жаъфарнинг «Китоб ал Харож» номли асарида, Чур, Харачур, Алпчур каби исмлар «Маҳр-нома» номли ўрганча форс монӣй текстида сақланган ва ҳоказо. Бундан ташқари Муғ ҳужжатларидан биридаги Чурак исмини ҳам шунга қиёс қилиш мумкин. Ёзувда Чурак шаклида берилган бу исм талаффузида охири к товуши амалда тушиб қолган (ўзбек тилида ҳам бу фонетик ҳодиса учрайди: буйра—буйрак, турпоқ ёки тупроқ ўрнида турпо, тупро ва бошқалар). Демак (Чура (к) исми ҳозирги Жўра исмининг қадимги шакли эмасмикин? У ҳолда «жўр», жўра каби титул, унвон бўлганлиги ҳам ишонarli ҳол бўлади. Бу унвон балки олӣй ҳокимият тепасидаги шахсга расман яқинлик маъносини ифодалагандир. Чакин чур Билга эса амалда Бахт ва Панч вилоятлари ҳокими эди. Унинг Суғд подшосига яқин бўлишдан иборат интилиши ҳам табиийдек кўринади. (Жўр)а сўзининг «биргалик, яқинлик» маъносидан «дўст, ўртоқ» кабилар пайдо бўлган дейиш мумкин, қадимги сўз бошидаги ч шинг ж га айланиши эса юқорида зикр этилган Қудома бин Жаъфарнинг «Китоб ал-харож»нда ўз исботини топган, унда Чур тегин —

چور تگين Ҳзганд вилоятининг ҳокими бўлган.

Билга сўзи шахс номлари таркибида, баъзан эса мустақил исм сифатида «донолик, донишмандлик» маъносини ифодалашни туркшуносликда маълум фикрдир.

В—4

(Тегирмон ижараси ҳақидаги ҳужжат)

- (1) Бу йил суғд подшосининг
- (2) Самарқанд ҳукмдори Деваштич (подшолигининг) биринчи йили-
- (3) дир. Жимтич ойн, Апвах куни.
- (4) Олди Мохйон
- (5) Допотшир ўғли подшо Деваштич

- (6) Йудахшетак ўғлидан Тутискат (деган жой)даги
 (7) 3 тегирмонини барча ариқлари,
 (8) қурилмалари ва (тегирмон) тошлари билан бир-
 га шундай шартга биноан:
 (9) Мохйон бу тегирмонларни
 (10) бир йил давомида ижарага тўтсин
 (11) ва Мохйон бир йил (давомида)
 (12) подшо Деваштичга бу
 (13) уч тегирмондан ижара ҳақи юзасидан
 (14) 1 йил учун 460 кафч ун
 (15) (тўғрилиги) текширилган (?) кафчларда берсин.
 Уни (яъни унни) ҳар ойда
 (16) келишув асосида тўлаб турсин.
 (17) Агар Мохйон бу шартга
 (18) риоя қилмаса, бу
 (19) унни тўлиқ бермаса, бу ҳолда
 (20) хиёнат ва адолатсизлик («қонунсизлик») Мох-
 йон томонидан
 (21) бўлган (ҳисоблансин). Ва шунингдек
 (22) подшо Деваштич агар (ўзининг)
 (23) ҳукмдорнинг амалдорига қонунга мувофиқ тарз-
 да топширса
 (1) у (амалдор) унинг (подшонинг) (фойдасига)
 уннинг ҳаммасини ундирсин.
 (2) Бу ҳолда ҳамма (шартлашган миқдордаги) ун
 учун Мохйон ўз ўғиллари билан бирга
 (3) уруғ-ужути билан бирга жавобгар бўлсин ва тў-
 ласин. Бу ерда (у ерда) қуйидаги гувоҳлар бўл-
 дилар.
 (4) Апвахйон Арутафарнч ўғли,
 (5) Иккадак Нанич ўғли, Иркай
 (6) Хватенч ўғли. Муҳрланди
 (7) ҳужжат (пўстак) лой муҳр билан
 (8) ва ёзди: Сийамич
 (9) Тишич ўғли, Мохйоннинг буйруғига биноан.

И з о ҳ:

Ҳужжат трапеция шаклидаги 12,5—11,5×22 см ҳажмли чармга битилган. Ёзув учун ишлатилган ранг ҳали қуримасдан найча қилиб ўралган. Натижада қаторлар орасида орқа саҳифанинг излари чаплашиб тушган. Орқа саҳифанинг қуйи четига 23×17 мм диаметрга эга бўлган лой муҳр боғланган ва тасма билан найчанинг белига ўралган.

В—4 мазмун эътибори билан сув тегирмонларини ижарага бериш ва унинг шартлари билан боғлиқ ҳу-қуқ масалаларини акс эттирган битим ҳужжатдир.

Қизиги шундаки, бу ҳужжатни тузувчи, ижара битимига келишаётган томонлардан бири 709—722 йилларда Панч (Панжикент) вилоятининг ҳоқими, орада бир неча йил Суғд подшолиги номидан ҳам иш кўрган шахс — подшо Деваштич Йодахшетак ўғлидир. Битимда иккинчи томон Мохйон Допотшир ўғли Деваштичга қарашли уч сув тегирмонини бир йил муддатга ижарага олаётгани ҳақида гап боради. Деваштич бу ўринда подшо бўлишига қарамай, замонасининг йирик мулкдор феодал вакили сифатида иш кўрган.

Тегирмонлар довдастгоҳлари билан бирга, ҳужжатда таъкидланишича, уларга сув келтирувчи ариқ ва новлар ҳам ижарага берилган объектлар қаторида санаб ўтилган.

Ҳар уч тегирмоннинг ҳақи сифатида Мохйон бир йилда 460 кафч ун тўлаши лозим бўлган. Бу миқдор ун кафч ўлчов бирлиги дон учун 8 кг деб ҳисобланганда 3680 кг ни ташкил этади, деб қабул қилинган. Ижара ҳақи ой сари тўлаб борилган. Бу масала ҳам ҳужжатда баён этилган талаблар қаторида таъкидланган.

В—4 ҳужжатига ижара шартлари бажарилмай қолиши мумкинлигини назарда тутиб, махсус юридик формула ҳам келтирилган. «Агар Мохйон бу шартларни бажармаса, бу унни тўлиқ бермаса, бу ҳолда қаллоблик, қонун бузарлик (учун гуноҳ) Мохйон устига (бўлсин) Деваштич эса (подшо) ўзининг амалдорига буюрсин ва қонунга биноан ўша унни подшо учун тўкис ундириб олсин».

Ҳужжатнинг яна бир характерли хусусияти шуки, унда жавобгар шахсдан ташқари унинг болалари ва уруқ-аймоғи ҳам шу масала юзасидан жавобгар деб кўрсатилади. Бу ҳол афтидан муҳим эҳтиёт чораси ҳисобланиб, келишувчи томонлардан биронтасининг ўлими ҳам битим шартларини бузолмаслигини таъминлаган.

Ҳужжат чармнинг биринчи саҳифасида 23 сатр, орқа саҳифасида эса 9 сатр матн бор. Ҳужжатнинг ўнг бетигаги 1- ва 3-сатрлар сана, ҳужжат ёзилган вақт ҳақида маълумот беради. «Бу йил, қачонки суғд подшоси Самарқанд ҳоқими Деваштичга бир йилдир, жимтич ойи, апвах куни», Ҳужжат санаси баёнида бир неча гетерографик орамийча сўзлардан анъанавий тарзда фойдаланилган. Булар АЛҚШНТ — икки қисмдан иборат. АЛҚ—суғд ёдгорликларида биринчи

бор учраган. Орамийча кўрсатиш олмошининг кўплик шаклидир (В. А. Лившиц). **ШНТ** эса суғдча сард «йил» сўзининг орамийча ёзлишидир.

АЙКЗИ идеограммаси ҳам икки қисмдан иборат. *Айк* қисми суғдча «қачон» демакдир. *Зи* эса «ва» боғловчисига ўхшаш функция бажарган, суғдча *эти* каби талаффуз этилган (Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. М., 1981, с. 37).

МЛКА идеограммаси суғдча *ихшид* — «подшо» демакдир. Бу сўзининг орамийча шакли суғдча текстларга қадимги ахмонийлар подшолиги даври идора бошқарув ҳужжатчилик анъаналари орқали кириб келган ва суғдчада ҳам гетерографик қўлланишда узоқ сақланган.

МАРАЙ идеограммаси ҳам шу тахлитда суғд текстларида ишлатиб келинган ва «подшо жаноб, ҳоким» маъноларига эга. Суғдча *хвабу*, *хутав* деб талаффуз этилган. Булардан ташқари ҳужжатда KZNH, MN, BRY, L', 'PZY, ZNH каби идиограммалар учрайди. Улар ҳам суғдча маънолари асосида ўқилган бўлиб, *чон* — «дан», *жоте*—«ўғли», *не*—«эмас, йўқ», *утэти*—«ва», *ғй*, *хй*—«у, ўша» сифатида тушунилган.

Сғудик, *смаркандич* сўзларидаги *-ик*, *-ч* қўшимчалари нисбатлаш, тегишлилик маънолари ясаб, ўзбекча қаратқич келишигига яқин турган. *Жимтич* суғдлар ўртасида расмий амал қилган ҳамда зардуштий анъанасини давом эттирган қадимий календарнинг 11-ойи помидир. *Апвах* — ҳар бир ойнинг 10-куни шу ном билан аталган. Суғд календарининг ойлари 30 кундан иборат бўлиб, ойнинг ҳар бир куни ўз номига эга бўлган. 12 ойда тўпланадиган 360 кунга қўшимча 5 кун байрам ва йилбоши кунлари сифатида киритилиб, йилнинг 365 куни ҳисобини бутунлашга эришилган. Қайд этилган *апвахаруч* — «апвах куни» суғд календарининг *жимтич* ойи бўйича йилнинг 310 кунига тўғри келган. Санаси қайд этилган муғ ҳужжатларидан Деваштич подшо унвони билан икки йил иш кўргани маълум. Бу икки йил 710—711 йилдан то 722—723 йилларгача оралиқдаги бирор икки йил бўлиши мумкин деб тахмин қилинган (В. А. Лившиц). Кейинчалик бу санага аниқлик киритиш юзасидан қатор фикрлар билдирилган. Жумладан, В. А. Лившицнинг ўзи икки нуқтаи назарни эълон қилган. Биринчиси Чочда Суғдиёна элчиси сифатида иш кўрган Фатуфарининг Деваштичга хати фактларга суяниб Деваш-

тич 712—715 йй. орасидаги икки йилда Суғд подшоши тожига даъвогарлик қилган деган фикр. Бундан ташқари В. А. Лившиц ўзининг «Панч ҳокимлари» мақоласида («Народы Азии и Африки», 1979, № 4) Деваштичнинг подшо унвонини олган даври 718—719 йилларга тўғри келади деб хулоса қилади. Илгарироқ шу масала бўйича О. И. Смирнова ҳам ўз фикрини эълон қилган ва Деваштичнинг подшолик қилган даври 719—722 йилларга тўғри келади деб тахмин қилган эди. Бу ўринда Деваштичнинг элчиси Фатуфарн ёзган хат маълумоти (А—14 рақамли ҳужжат) муҳим аҳамият касб этади. Гап шундаки, Балозурийнинг «Китоб футух ал булдон» («Шаҳарларнинг босиб олиниш китоби») асарида 718—719 йиллар билан боғлиқ воқеалар баён этилади. Бу вақтда араб маъмуриятининг Ўрта Осиёдаги ноиб ал-Жаррох ибн Абдулло томонидан Ўрта Осиёга ҳарбий юриш уюштирилган. Юришга Абдуллоҳ бин Маъмар ал-Йашкури деган киши раҳбар қилиб тайинланган. Юришдан мақсад Ўрта Осиё орқали Шарқий Туркистонга ўтишдан иборат эди. Лекин бу юриш туркий қабилалар томонидан барбод этилди. Абдуллоҳ бин Маъмар туркларга товон тўлаб, базўр қутулиб қолиб Шошга чекинди.

Бу воқеаларни В. А. Лившиц А—14 ҳужжати фактлари билан солиштириб суғд элчиси Тошкентда айни 718 йилда бўлган деган хулосага келди. Шу маълумотга суюниб В—4 ҳужжати санасини Деваштич подшолигининг биринчи йили ҳисобланган 717—718 йил билан белгилаш мумкин. 718 йилдан 721 йилгача суғд қуёш календариди йил боши 30 майга тўғри келган. Шу йилнинг 310 кун эса 718 йилнинг 5 апрели демакдир. Шундай қилиб, В—4 ҳужжати 718 йилнинг 5 апрелидан 719 йилнинг 4 апрелигача вақт юзасидан ижара ҳуқуқларини таъминловчи ҳужжатдир. В—4 ҳужжатидаги айрим сўзлар ва иборалар диққатга сазовордир.

Масалан, Допотшир атоқли от. Мохйоннинг отаси. Бу исм америка олими В. Б. Хеннинг томонидан чоп этирилган суғд номлари рўйхати (Sogica, London, 1940)да Допотшира шаклида учрайди. Лекин унда Хеннинг бу исми қадимги Бобил даврида Месопотамияда Дилбат деб аталган Зухро сайёраси номининг суғдчада акс этиши деб изоҳлайди. Бу изоҳ афтидан у қадар ишончли эмас. Чунки Дилбат билан Допот сўзларининг фонетик тузилиши буни истисно қилади.

Допотшир сўзи икки қисмдан иборатлиги кўриниб

турибди. Шу туфайли В. А. Лившиц ҳам ҳужжат нашрида уни Допотга дўст бўлмиш деб таржима қилган. Бунда у суғдча *шир* сўзининг «яхши, ёқимли» каби маъноларидан келиб чиққан. Шу фикрни давом эттириб, *Допот* қисмини ҳам суғдча талқин этиш мумкин. *Допот* сўзи икки қисмдан иборат бўлиб, *дой* — суғдча *дойа* «хизматкор аёл, қул» сўзидан қисқартириш орқали ясалган. Иккинчи қисми пот эса *пой* — «қўриқлаш» сўзи ўзагидан ясалган сифатдош шакли деб қаралиши мумкин. *Допот* қисмининг тўла мазмуни доялар қаровида ўсган бола демакдир. Келишувчи томонлардан бири Мохйоннинг исми «ой мададига эга» маъноси орқали изоҳланади. Умуман суғд ономастикасида турли худо ва маъбудларга бағишлаб қўйилган исмлар кўп учрайди. Масалан, *Тишич* «Сириус» юлдузи номи билан боғлиқ исм. Апвахйон — сув маъбуди кўмагига суянган маънода, *Вишйон* «олий мақом, аъло даражали», *Парнйон* «омад ва бахт маъбудни (ёрдамига суянган)», *Кришайон* «гўзаллик маъбудидан (мадад олгучи)» ва ҳоказолар. Шу муносабат билан суғдча *йон* сўзининг «ёрдам кўрсатмоқ, қувватламоқ, ёнини олмоқ» маъноларидан «ён» шаклида ўзбек тилида сақланиб келинаётгани диққатга сазовордир.

Ҳужжатнинг ўнг саҳифасидаги 7 сатрдаги *пар виспу* ибораси *занпу* — «ҳамма ариқлари билан бирга» деб таржима қилиниб, изоҳларда «ҳамма қирғоқлар бўйича» каби талқин этилган (В. А. Лившиц). Шу ўринда *занпу* сўзи («қирғоқ» маъносида) бизни қизиқтирди. Бу сўз ўзбек лексикасида дамба шаклида ишлатиладиган сўз билан тарихан алоқадор эмасмикан: *занпу* > *дамба*. «Агар Мохйон бу битимга риоя қилмаса, шу унни тўлалигича бермаса, ёлғон ва бедодлик Мохйон томонидан қилинган бўлсин». Бу парчанинг сўзма-сўз таржимаси. Агар жумла янада ёйиб, кенгроқ талқин билан таржима қилинса, унинг илк ўрта аср иш қоғозлари, битимларни расмийлаштиришга хос юридик хусусиятлари янада яққол кўринади.

Хусусан, *паримид йавор* бирикмасида *пар* (кўра, бинноан) кўмакчи, *-имид* (бу, шу, мана, шу) кўрсатиш олмоши, *йавор* «битим» сўзларидан тузилган ва юридик ҳужжатларда кенг қўлланилган (Nov. 3—4, B—8 ҳужжатлари).

рашта сўзининг луғавий маъноси «ростлик» демакдир. Бу ўринда *риштаҳ не кунат* — «ростлик, ҳақиқат

қилмаса, яъни битим шартига ҳаққоний амал қилма-са» демакдир.

арт сўзи «ун» маъносида бўлиб, бу ерда тушум келишигида берилган (унни), артак тожик тилидаги *орд* (ун) сўзининг суғд тилидаги шаклидир.

испурну — бу сўзнинг ўзагини *пур* қисми ташкил этади. *пурн* — «тўлиқ» деган маънони беради. Уни тожикча *пур* сўзига қиёс қилиш мумкин.

жиғма — «ёлғон». Қиёс қилиш учун будда суғд текстларидаги *дрғма*, *жиғма* сўзлари, христан суғд текстларидаги *жғма*, моний суғд текстларидаги *жиғма*, сўзлари келтирилади. Бу тарздаги қиёс суғд тили грамматикаси муаллифларидан бири И. Гершевич томонидан таклиф қилинган (*Agrammar of manichean Sogdian*, London, 1954, 285) ва ҳужжат нашрида В. А. Лившиц томонидан ҳам фойдаланилган. Лекин бу сўзнинг маъноси сифатида бериб келинган изоҳ қисман тузатиш, тўлдириш талаб қилади. Чунки «ёлғон» маъноси учун қадимги форс, авеста тилларида *дурудж* — *дуруғ* шакллари маълум. Буни эътироф этилса, сўзнинг охиридаги *маҳ* ёки *-ма* қисмини изоҳлаш қийин бўлиб қолади. «*Дрғма*, *жрғма*, *жиғма*, *жғмо* қаторини классик ўзбек тилида учрайдиган *яғмо* сўзига қиёс қилиш мумкин. Бу қиёс ўринли бўлса, Алишер Навоий шеъриятида «талон-торож, бузғунчилик» маъноларида *яғмо* сўзи ишлатилиши ҳам бежиз эмаслиги аён бўлади:

Зиҳи лаълинг майидин жонға яғмо
Кўзунгнунг куфридин имонға яғмо.

Бузуғ кўнглумға торожингни бас қил
Қиши солмайдуру вайронға яғмо.

(Хазойин ул-маоний, III китоб,
Бадойи ул-васат, 37-ғазал).

Айни шу мазмун орқали юқорида келтирганимиз парчадаги *дрғмо* ҳамда *андоти* сўзлари ўзаро яқин маъно ифодалаганлиги, «ёлғон» ўрнига битимни бузиш «бузғунчилик» ва шу туфайли рўй бериши мумкин бўлган «қонун бузиш»га йўл қўймаслик, бунинг учун Мохйон жавобгар эканлиги масалалари ойдинлашади. Шу муносабат билан суғд текстларида учраб турадиган мазкур сўзни «бузғунчилик» деб талқин этиш маъқулдир.

Ҳужжат орқа саҳифасининг 6—7 сатрларида «Ва пўстак ҳақиқий лой муҳр билан муҳрланади» деган

жумлага дуч келамиз. Суғдча *табти* сўзи «муҳрланган» демакдир. *Таб* ўзаги эса «ўраб боғламоқ, тобламоқ (пишиқламоқ), муҳр урмоқ» деган маънода қўлланади. Худди шу каби маъноларда бу сўзни А—16 ҳамда А—13 ҳужжатларида ҳам учратиш мумкин.

пўстак сўзи суғд тилида (чармдан ёзув материали сифатида фойдаланилган вақтда) «китоб, хат, ҳужжат» маъноларида ишлатилган. Бу сўз асли *пўст* сўзи билан алоқадор бўлиб, ҳозир ўзбек тилида ўтирганда остга солинадиган, ошлаб қуритилган тери маъносинда сақланиб келинапти.

рэм — «билан» кўмакчиси маъносиндаги ёрдамчи сўз. *урнознок* — икки қисмли қўшма сўз. Унда *урн* «ишончли, ҳаққоний», *азнок* — «белги». Икки сўзнинг қўшма маъноси «ишонч белгиси» демакдир.

азнок сўзи Авестода *хшна* шаклида учраган. Будда суғд текстларида *азнакаҳ* «билим», моний текстларида *бижноҳ* «белги, аломат» (В. А. Лившиц қиёси).

ғирой кейинчалик тожик ва ўзбек тили лексикасида «лой» шаклида сақланиб келмоқда. Бу сўзнинг асосида *гил* сўзи шакланган. *Гилмоя* сўзи ўзаги ҳам шу сўз билан тарихан боғлиқ. Будда текстларида *ғрик* «чанг, ифлос», моний текстларида *ғрик* христиан текстларида *хрик*, яғнобий — *ғирик*.

мидри сўзи В—4 дан ташқари А—13 рақамли ҳужжатда ҳам учраган. Бу сўз «муҳр» демакдир. *мидр* қадимги эрон тилларида *мисра*, суғд текстларида эса *мужак* шаклида ҳам учрайди.

А — 16

- (1) Суғд подшоси Самарқанд
- (2) ҳокими Деваштичдан фармондор
- (3) Уттга. Салом. Қўп таъзим (лар бўлсин)
- (4) Мана энди, қачонки менинг хатим билан
- (5) учрашсанг (яъни «хатимни олсанг»)
Литтпирга
- (6) Бир будғуртак май бергайсан.
- (7) Шундай майки, канизаклар ичадиганидан (бўлсин)
- (8) Ва (бу ишни) пайсалга солма. Ва ундан
- (9) қолганини муҳрлаб қўймоқ лозим ва уни
- (10) шу ҳолда сақламоқ лозим. Ва бу номани (ҳужжатни)
- (11) жавоб тарзида (ҳисобот учун) сақлагин. Деваштич (подшо-
- (12) лиги)га икки йил бўлди. Ойи —

- (13) хварезнич, кун — нахран руч.
 (14) Муҳрланди Деваштич подшонинг ушбу мактуби.
 (15) Ёзилди
 (16) иккинчи нусхаси подшо фармонига мувофиқ.

Изоҳ:

12—12,5×17 см юзали қоғозга суғд ёзуви билан битилган суғдча ҳужжат. 709—722 йилларда Панч ҳокими, Самарқанд ҳукмдори ва Суғд подшоиси каби титуллар билан иш кўрган Деваштичнинг хўжалик ишлари бўйича амалдори фармондор Утга ёзган буйруқномаси. Ҳужжат бўйича фармондор шу хатни олиши билан Литтпирга вино бериши лозимлиги кўрсатилган.

Қизиғи шундаки, винонинг тоза сифатли бўлиши лозимлигини таъкидлаш учун Деваштич «канизаклар ичадиган винодан» деб уқтиради. Бу сифат винога нисбатан доимий қўлланган дейиш қийин. Афтидан буйруқномада бу каби эркин сифатлашнинг ишлатилиши шахсан Деваштичнинг тил имкониятларидан самарали фойдалана олган зукко табиат киши бўлганидан далолат беради.

А—16 ҳужжати ҳозиргача икки марта нашр этилган (А. А. Фрейман. Три согдийских документа с горы Муг. — «Проблемы востоковедения», 1959, № 1, с. 126—127; В. А. Лившиц. Согдийские документы с горы Муг. Вып. II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. М., 1962, с. 139—140). Иккинчи нашрда тексти ўқиш ва изоҳлаш бўйича тузатишлар киритилган. Масалан, А. А. Фрейман *ғутпир* деб ўқиб «руҳоний» маъносида изоҳланган сўз шахс номи Литтпир деб тузатилди. Бу фикр Б—2, Б—15, Б—13 ҳужжатларида Литтпир исми бир неча бор учрагани билан тасдиқланди. *ёв будғуртак* бирикмасида *ёв* — «бир», *будғуртак* «хушбўй», *маду* эса «май» маъносини англатади. Лекин конструкциянинг бутунлиги учун *ёв* сўзидан кейин битта сўз етишмаётгандек кўринади. Одатда сон аниқловчи ёки миқдор ҳоли маъносида қўлланса аниқланмиш сўз билан бирикма ҳосил қилиши керак. *Будғуртак* («хушбўй») сўзи эса бу билан боғлана олмайди. Шу ўринда В. А. Лившицнинг «11 ёки «бир» сонидан кейин ҳажм ўлчов бирлигини ифодаловчи сўз тушиб қолган», деб айтган тахминини ҳам эслаш ўринли (юқорида қайд этилган китобнинг 140-бети). Лекин ҳужжат тексти жуда пухта, асосан расмий буйруқномалар услубида тузилганлигини ҳисобга ол-

сак (Деваштичининг «канизаклар ичадиган винодан» деб киритган субъектив баҳо ҳукмини истисно қилган ҳолда) унда бирор сўзнинг «тушиб қолиши»ни асослаш қийин бўлади. Зеро бу ўринда *будғуртак* сўзи бирор турдаги идиш маъносини ифодалаган дейиш мумкин. Шунда «бир будғурта май», яъни идиш сони бўйича бир миқдор ҳақида гап бораётгани ойдинлашади. Буни «хушбўй». деб талқин этиш ҳам тўғри бўлмас. Чунки *буд* — «ҳид, бўй», *ғур* эса «емоқ, сингмоқ». Демак бу бирикма ҳолида шундай бир идишнинг номки, ундан май сақлашда фойдаланилган, дейиш мумкин. Балки бу турдаги идиш майни нохуш ҳидлардан тозалашда қўл келгандир.

Ҳужжатда майнинг қолган қисми муҳрланиши ва буйруқноманинг шу нусхаси тилхат ўрнида сақланиши лозимлиги уқтирилган. *Тилхат* сўзи суғдча *патсахв* («жавоб») сўзи орқали берилган. Бу сўз муф ҳужжатларининг кўпида учрайди.

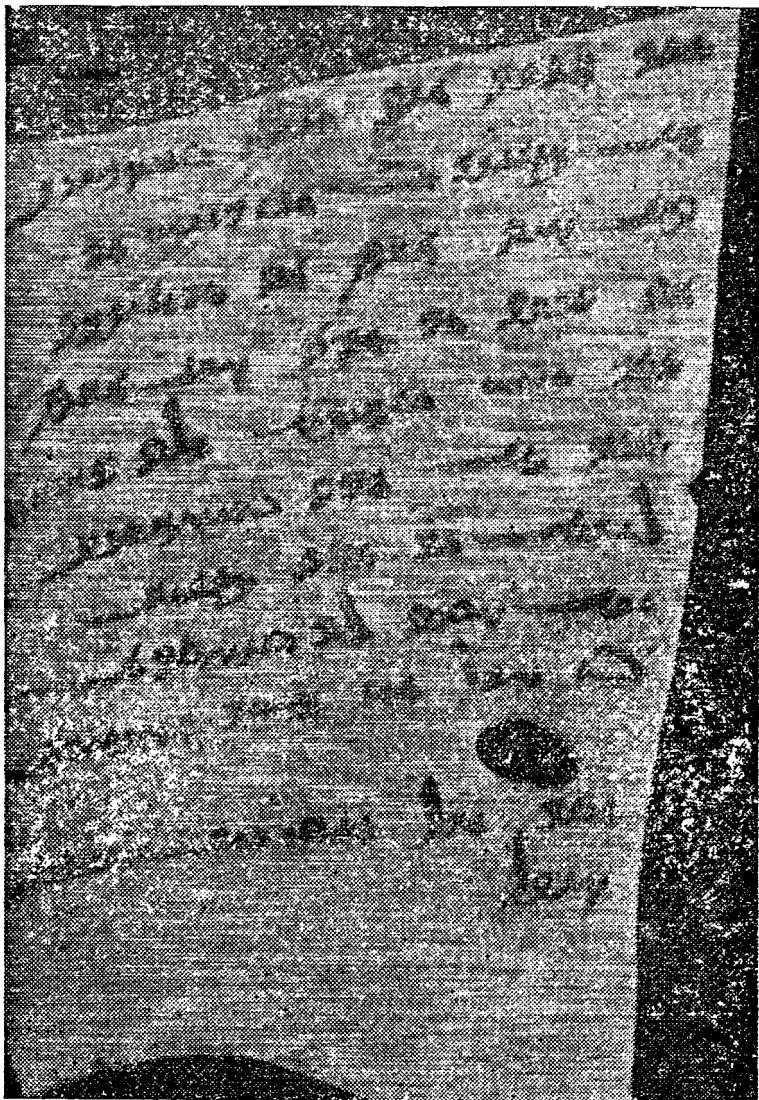
А—16 ҳужжатининг санаси исбний эра санаси бўлиб, бу ўринда матннинг охирида «Деваштич подшолигининг иккинчи йилидир. Ойи — хварезнич, кун — нахран руч. Ушбу буйруқнома муҳрланди подшо Деваштич томонидан ва ёзилди иккинчи нусха подшо фармонига кўра» деб қайд этилган. Муф ҳужжатларида ҳар бир подшо ўзи тахтга келишидан йил ҳисоби юритгани қайд этилган. Ой ва кун календарь ҳисоби эса асосан зардуштийлар календарь системасини давом эттирган. Шундай қилиб, А—16 ҳужжати Деваштич подшолигининг иккинчи йили — 718 ёки 719 йил июль ойининг охирида (нахран руч — ойнинг 30-куни номи) ёзилган.

А — 13

- (1) Панжикент божкиромни ва
- (2) халқидан тархонга, Жаноб,
- (3) мана шу хабарномани
- (4) олишингиз билан берурсиз еттинчи
- (5) ҳисобдан Чакка йиллик кўприк ҳақиниким.
- (6) 150 (драхм)дан иборат. Бу
- (7) номани эса жавоб (ўрнида) сақланг.
- (8) Панч ҳукмдори Деваштичининг XIV
- (9) йилидир, ойи — хварезнич.
- (10) лой билан муҳрланди.
- (11) Ёзилди буйруғига биноан.

И з о ҳ:

Муғ тоғи ҳужжатларидан бири А—13 мазмунига кўра кўприкдан фойдалангани учун тўланадиган со-

Вгашмарикнинг Качак исмли кишидан чарм олгани ҳақидаги тил-хат (А—10 рақамли ҳужжат)

лиқни тўлаш ҳақидаги пул хўжалиғи тўлов топ-шириғидир. Ҳужжат шаклан мактубот формуласи

билан бошланган. Унинг 1, 2-сатрларида хатнинг кимдан кимга ёзилгани ақс этган. Хатни жўнатувчи томон Панжикент ҳокимлигининг солиқ йиғувчиси ва Панжикент халқи жамоаси деб кўрсатилган. Бу ҳол илк ўрта асрларда жамоанинг ижтимоий роли ҳали кучли эканидан далолат беради, деб кўрсатади ҳужжат ношири В. А. Лившиц. Лекин ҳужжат тузишда тарихий жиҳатдан анъанавий эски шаклдан ҳам фойдаланилган дейиш мумкин.

Хат тегиши лозим бўлган кишининг номи эмас, фақат лавозими айтилган бўлиб, тархон деб ўқилади.

Тархон сўзи амал, лавозим номи сифатида кенг маълум. Бундан ташқари ўрта асрларда солиқ ва бошқа мажбуриятлардан озод қилинган ижтимоий табақа ҳам шу ном билан аталгани маълум. Бу сўз суғд подшоси (700—710 йй.) номи Тархун билан чалкаштириб келинган. В. А. Лившицнинг кўрсатишича чалкашлик араб графикасида бу икки сўзнинг ёзилиши ва талаффузи яқинлиги туфайли рўй берган. Масалан, Ибн

Хурдодбехнинг географик асарида ҳам *طرخان طرخون* сўзлари қоришиб кетган. Берунийнинг «Осор ул-боқия» асарида ҳам *طرخون* Самарқанд подшоларининг шоҳлик унвони кўрсатилган.

А—13 даги тархон лавозимини Суғд подшоси Тархун билан аралаштириб юбориш тарихий ҳақиқатга зиддир.

Ҳужжат текстидаги *рти чону рм патзонк пачузд* («бу буйруқномани олган чоғингизоқ...») жумласи диққатга сазовор. Бу ибора кўп ҳужжатларда, хусусан, подшо буйруқларида, хўжалик ҳисоботлари (А—16, А—2, А—3, А—18 кабилар)да кўп учрайди. Лекин бу ерда мурожаат феълнинг морфологик 2 шахс кўплик шакли билан ифодаланган. Афтидан тархан лавозимидagi шахсга ҳурмат юзасидан шундай йўл тутилган. Лекин хатларда подшога нисбатан ҳам «сен» деб мурожаат қилиш оддий ҳол бўлган чоқда бу ҳужжат муаллифи ҳурмат маъносини махсус морфологик кўрсаткичда ифодалагани қандай изоҳланади — буни тушуниш қийин. Қиёс қилинг: *рти чану рм мано намак пачузи*, *рти чану кадри рм намак пачузи* кабиларда *пачузи*—феълнинг 2 шахс бирликка нисбатан «сен» олмоши орқали ифодаланган буйруқ майли ёки ҳозирги келаси замон шаклидир.

(Руст ҳокими Афаруннинг хати)

- (1) Жаноб ҳукмдорга, севимли ва ҳурматли Скатчга
 (2) унинг ўз хизматкори Руст ҳокими
 (3) Афарундан мурожаатнома ва кўп таъзимлар (бўлсин).
 (4) Жаноб, юқоридан келган хабар(лар) (тўғрисида)
 (5) мен маълум қилдим ва
 (6) яна у томонга кишилар юбордим, токи
 (7) улар ҳақида (тағин) аниқлаб билсинлар. Ва сен шу ҳақда
 (8) қайғуриб қўйгинки, уларни марҳамат
 (9) қилиб бу ерга келишга буюргин. Ва яна:
 (10) етказилиши қийин бўлаётган эшак -
 (11) ни яхши оёққа юклаб (от ортидан боғлаб) юборгин. Ва
 (12) шундай қилгин: ўша одамларни тез бу ерга
 (13) юбор, ишчиларни ҳам
 (14) жаноб ҳукмдорга, севимли ва ҳурматли Скатчга унинг
 (15) хизматкори Руст ҳокими Афарундан.

Ҳужжат 10,5—12×15 см ҳажмли чарм парчасига суғд хатининг ҳуснихат намуналарига яқин чиройли услубида ёзилган. Чармнинг қуйи қисми юқорисидан кенгроқ бичимда кесилган. Бу хилдаги чарм одатда найча қилинган ва четига бириктирилган чарм боғич ўраб боғланган. В—9 ҳужжатиининг ўнг бетида 25 қатордан иборат текст жойлашган. Орқа бетидаги 8 қаторли текст эса мазмунан бу текст билан алоқадор эмас. Ёзув материали танқислиги туфайли В—9 учун ишлатилган чармнинг орқа бети шу тарзда бошқа мазмундаги, хусусан ёқут сотиш ҳақидаги ҳужжат учун ишлатилган бўлса керак.

Ҳужжатнинг тексти мурожаатдан бошланади: *ат вағу хвабу прию ашйу Скатч* — севимли, ҳурматли ҳоким жаноблари Скатчга». Бу кириш жумласида муғ ҳужжатларида ягона марта қўлланган *ашйу* сўзи учрайди. Бу сўз авесто текстларида *уши*, парфиёнчада *ўши*, пахлавий ўртанча форс текстларида *уш*, *ҳуш*, христианча суғд текстларида *ашйа*, моний суғд текстларида, будда суғд текстларида *ашйаҳ* каби шаклларда учраган. Бундан ташқари 1937 йили эски Марвдаги Говур қалъа харобасидан топилган сопол парчасидаги суғдча ҳаттотлик машқи текстида ҳам (2, 3-қаторлари) *ат-вағу хвабу мазеҳчаҳ анутаҳ прийу ашйу тукзанаку патш-*

кванаҳ жумласи ишлатилганки, бу ҳол В—9 адрес формуласи ҳам Суғдиёна учун илк ўрта аср расмий мактубот, муншаот услуб намунаси эканлигидан далолат беради.

Суғдча *ашйу* сўзининг ва бунинг юқорида келтирилган ўртанча форс шаклини давом эттириб келаётган *ҳуш* сўзи тожик ва ўзбек тилларида мавжуд.

Ҳужжатнинг 3-қатори охиридаги *намачийу* сўзи форс-тожик ва ўзбек тилларида *намоз* шаклида сақланиб келмоқда. Дастлаб умуман «таъзим» маъносини билдирган бу сўз зардуштийлик замонасидаёқ «сиғниш, топиниш, сажда» маъноларида қўллана бошлаган. Ислом дини шароитида *намоз* сўзининг асосан «сажда» маъноси сақланиб келган.

Чармнинг орқа саҳифасидаги текстда бир неча сўз ҳозирги ўзбек тилида сақланиб қолган шакллари билан эътиборга лойиқдир. Масалан, *йағутаҳ*, *йағут* сўзи қадимдан грек тилида *йаҳиндос* шаклида, орамий тилида *йақунт*, *йақунд*, ўртанча форс тилида *йаканд*, ҳозирги форс тилида *йākанд*, кейинчалик араб тили таъсирида *йақут* шаклларида маълум. Шу асосда ёқут қимматбаҳо минерал тош маъносида ўзбек ва тожик тилларида ҳам сақланган. Ҳар икки тилдаги *ёқут* сўзининг манбаи суғд тилидаги *йағутаҳ* эканлиги шубҳасиздир.

В—9 V текстида сотиб олинган ёқутларнинг нархи ҳақида қизиқарли маълумот сақланган. Ҳужжатнинг 7—8-сатрида виспаҳ ёваҳ йағутаҳ пар XX XX XX XX драхми рти бут III С XX XX XX XX драхми. «Жами: бир (дона) ёқут 80 драхмадан 480 драхма (пул) бўлди». В. А. Лившиц ҳужжатнинг нашрида шу охириги жумланинг жамлаш формуласи эканлигига эътибор бермаган. Суғдча *виспаҳ* сўзининг таржимадаги ўрнини аниқ белгиламаган ҳолда 8-сатрдаги *бут* «бўлади» ўрнига қавс ичида (*всего*) сўзини киритиб, русчага «каждый яхонт—за 80 драхм (всего) 480 драхм» тарзида ағдарган.

Бир дона ёқут 80 драхм бўлгани ҳолда бу нархнинг қиёсий қийматини тасаввур қилиш учун Муғ тоғи ҳужжатларидан яна бирига мурожаат қилиш мумкин. А—5 ҳужжатида пул харжи рўйхати акс этган бўлиб, унда кўпгина буюмлар нархи билан қайд этилган. Жумладан, 2 драхмага кавш, 8 драхмага қоғоз (унинг миқдори аниқ кўрсатилмаган), 11 драхмага сигир, 200 драхмага от олинган ва ҳоказо. Шунга нисбатан ёқутнинг нархи анча баланд бўлганлигини кў-

риш мумкин. Демак, бу ўринда ҳаммаси бўлиб 6 дона ёқут сотиб олинган.

Ҳужжатда ёқутларнинг сифати, уларнинг ишланиш усулини кўрсатувчи *патғукик*, *пағстив* каби сўзларнинг маъноси очилган эмас. Биринчи сифат таркибидаги *ғук* — «олтингугурт» деб изоҳланиб «олтингугуртда тобланган?» тарзида таржима қилишга уринилган холос (В. А. Лившиц). Ҳужжатнинг шу қисмида *охвирпат* деган лавозим номи учрайди. Бу лавозим подшо отхонасининг нозирини демакдир. Сўзнинг *охвир* қисми ҳозир ўзбекча *охир* сўзида сақланган. *-пат* эса қаровчи, эғалик қилувчи, нозир демакдир. 3-сатридаги *турк* сўзи ҳам диққатга сазовор. Маълум бўладики, ёқутлардан бири туркий халқ вакилига берилган.

А — 11

Шабтак (мактак?) XIII (та)
драхм берди—икки сигир
учун... етти ва яна
тўрт (драхм), Хазанча
етти (драхм), Вағдпидарга
10 драхм, Партак(?) ка беш,
Ревахшга етти (драхм)...

Бу ҳужжат драхм номи билан юритилган суғд тангаларининг сарфи тўғрисидаги харажатнома — рўйхатдир. Маълумки, драхма пул бирлиги сифатида кумушга асосланган. 1 драхма Урта Осиё, Яқин Шарқ мисқолига яқин оғирлик бирлиги бўлиб, 4—4,5 гр.гача кумуш вазнидадир. Кейинчалик пул бирлигида алоҳида танга оғирлиги сифатида шу миқдор олинандиган бўлгач, драхма пул ҳисоб бирлиги маъносини ҳам ифодалашга хизмат қила бошлаган.

Ҳужжатда муҳим деталлардан бири «XIII драхма икки сигир учун берилгани» ҳақидаги тарихий экономик маълумотдир. Илк ўрта асрда Суғдиёнада бир сигир нархи 6—6,5 драхма бўлгани қизиқарли фактдир.

А—11 нинг яна бир қимматли жиҳати унда иштирок этган киши номларидир. Жумладан Шабтак — Шавде исми ўзагида «тун» маъноси кўриниб турибди. Афтидан бу исм лақаб асосига қурилган.

Хазанч исми «куз» маъноси билан боғлиқ ва шундай аталадиган календарь — ой номини ҳам эслатади. Вағдпидар исми икки қисмдан иборат. Вағд —

пидар. Сўзининг иккинчи қисми *пидар* суғдчада «кўра, сабабли» каби маъноларга эга. Вағд қисми эса «бахт» демакдир. Исмнинг тўла маъносини «бахт туфайли (туғилган)» деб талқин этиш мумкин.

Handwritten text in Sogdian script, consisting of approximately 10 lines of cursive characters.

Вгашмарикнинг фармондор Утдан 23 дона ошланган чарм олгани тўғрисидаги суғдча хат

Ревахш исми авесто текстларидаги *урвахш* — «хушчақчақ, хурсанд» сўзи билан боғлиқ изоҳланади. Бу исм Ревахшйон шаклида Nov, 2 R 4, 17; B—15,2, 10; A—5, 23 ҳужжатларида учраган. Ревахшйон ўз хатларида Деваштичнинг ҳамда Бурзводак ҳокимининг «хизматкори» сифатида намоён бўлади. A—5 ҳужжатида эса Ревахшйон ҳеч қандай титулсиз қайд этилади: «Ревахшйонга XX XX X (драхм) бе-

рилди». Демак Ревахшйон қуйроқ даражали Партан вилоятининг ҳокими. Унинг А—11 ҳужжатндаги Ревахшга алоқаси йўқ.

1.1 рақамли суғдча ҳужжат

(Абдурраҳмон ибн субҳнинг Деваштичга мактуби)

Бу ҳужжат 1932 йил баҳорида Зарафшон дарёсига Қум дарёси қуйиладиган жойда воқе бўлган Муғ қасри деб номланувчи қадимги хароба тепалигидан шу ерлик чўпон Жўрали Маҳмудали томонидан топилган. Муғ қасри Панжикентдан 60 км шарқда, Хай-робод қишлоғи ёнида бўлиб 705—722 йиллар араб истилочиларига қарши Суғдиёна халқлари курашида муҳим роль ўйнаган. Қасрда 722 йили Суғд подшоси тахтига даъвогар Панжикент ҳокими Деваштич бошчилигида бир гуруҳ сарой аёнлари ва уларнинг бола-чақалари араблар томонидан қамал қилинган. Ат-Таборийнинг хабар беришича араблар қалъани қамал қилишдан воз кечиб, уни бир ҳамла билан олишган. Деваштични тутиб араб халифасининг Хуросонда қароргоҳ тутган ноиби ихтиёрига жўнатишган. Ноиб Деваштични яхши кутиб олган. Уртада битим тузилган. Лекин халиф ноиби зимдан Деваштични ўлдирish ҳақида буйруқ берган. Шундай қилиб Деваштич 722 йили Хуросондан қайтаётганида ҳозирги Каттақўрғон шаҳри яқинидаги қадимий шаҳар Рабинжон ёнидаги Зардуштийлар қабристонида ёғочга михлаш йўли билан қатл қилинган.

Биз таржима қилиб изоҳлаётган I. 1. рақамли ҳужжат ана шу Деваштич номи билан узвий боғлиқ бўлиб, араб истилоси кунлари ҳақида маълумот беради.

- (1) Яралган борлиқни ўзида жам этувчи худо номи билан.
- (2) Амир Абдурраҳмон ибн Субҳдан Суғд подшоси, Самарқанд ҳукмдори
- (3) Деваштичга (иззат-икромлар бўлсин). Жаноб, мана энди кеча Нижитак келди ва
- (4) Курчи Вағипат (келди). Улар амирдан шундай нома (пустак) келтирдиларки, унда амирнинг сендан хурсанд эмаслиги
- (5) (баён этилган). (Амир шундай ёзади:) «Сенга (Деваштич) хат ёзган бир вақтда менга ҳам ўша

кимса ёрдамида худди шундай хат ёзган («хат қилган»). Агар борди-ю сен томонга бу хатни (7) жўнатмаган бўлса, қачонки менга юбора туриб, у ҳолда мен бу хатни сенга

- (8) томон жўнатаман (токи сен ишонч ҳосил қилгин)». Кейинчалик мен сенга ўша хатнинг (Амирнинг Абдурраҳмон ибн Субҳга ёзган хати), ўзини юбораман.
- (9) Токи сен ўзинг ҳам уни кўргин ва (мазмунини) тинглагин.
Лекин мен ҳеч қандай сенинг хатингни кўрмадим.
- (10) На илгари на кейин ва яна ҳам кейинроқ кўрмадим. Ва бундан кейин ўз қўлинг билан (хоҳишинг билан демоқчи) амирга
- (11) худди шундай хат ёзсанг менга ҳам (албатта) мана шу тарзда хат (нусха) тайёрлагин.
- (12) Агар сен уни ишончли тарзда менга юбора олмасанг буни (амирдан) яширма.
- (13) Шундай қилиб, сен юборган хатингга амир Никитак ва Курчи коҳин орқали
- (14) оғзаки жавоб йўллабди. Лекин бу жавобни у менга келган хатида ёзмабди, Сенга
- (15) маълумки, Нижитак билан коҳин Курчи сенинг энг яхши дўстларинг-
- (16) дир ва сенинг фароғатинг учун жуда қайғурадилар ва сенга иқбол
- (17) тилайдилар. Шу билан бирга улар амирнинг ташвишлари туфайли хавотир қилмоқдалар. Сен энди бундай қилгин:
- (18) амирнинг хатини улардан олгин. Нижитак ва Коҳин Курчи амирдан
- (19) келтирган оғзаки жавобни диққат билан тинглагин ва донмо шу йўлдан
- (20) юргин. Шундай қилгинки, ҳеч қачон бошқача ҳеч бир ҳолатда (шу йўлни) бирорта ҳам кам қилма — ҳеч бир лаҳза — кеча ҳам бугун ҳам
- (21) Виташак томонда(?) ушланиб қолма, қилишинг лозим бўлган ишни ҳозироқ қилгин.
- (22) Агар, мобо до амирнинг буйруғини ҳозироқ ба- жармасанг, тез орада
- (23) амирдан янги («бошқа-бошқа») фармонлар келадди, у ҳолда амир ҳам вазир ҳам кўп (жуда)...

Изоҳ:

720—721 йиллар. Араб истилочиларига қарши ватанпарварлик курашининг, озодлик курашининг янги тўлқини жўш урган палла. Ўзини Суғд подшоси, Са-

марқанд ҳокими деб эълон қилган Деваштич Абду-
рахмон ибн Субҳ деган кишидан мактуб олади. Мак-
туб суғд тилида, ниҳоятда гўзал ҳуснихат билан
ёзилган. Хат эҳтимол Хуросонда (бу шаҳар
Ўрта Осиё ҳамда унга яқин районлар устидан хали-
фалик ҳокимиятининг назорат маркази бўлган ва ха-
лифа ноиби шу ерда турган) ёки Ўрта Осиё шаҳар-
ларидан бирида битилгандир. Ҳар ҳолда араблар ҳо-
кимияти тинимсиз халқ қўзғолонлари натижасида
қалқиб турган замон эди ўшанда. Абдурахмон ибн
Субҳ ҳам воқеалар тўлқинида шу яқин атрофларда,
яъни Суғдиёнада ҳам бўлган бўлса ажаб эмас. Лекин
бу эмас, балки хатнинг мазмуни ва таркибига хос
айрим маълумотлар биз учун муҳимроқ. Матн 28,2×
28 см ҳажмли, квадрат юзали юқа, оқиш кулранг, қис-
ман ипак толалари аралаштириб ишланган қоғозга
ёзилган. Ўша замоннинг ўзидаёқ махсус жилдга (ҳо-
зирги шаклдаги конверт XIX аср бошларида расм
бўлган деб ҳисобланади)¹ жойлашга мўлжаллаб
тўртга букланган. Шу ҳолда узоқ вақт йўлда юрган
бўлса керакки, букланган изларидан йиртила бошла-
ган. Қоғознинг чап бурчагидан озгина узилган. Матн
жойлашган қисмига эса деярли путур етмаган. Ва-
рақнинг остки қисмига унга ширач билан бошқа қо-
ғоз улангани кўриниб турибди. Лекин уланган бўлак
йўқолиб кетган.

Мактуб эҳтимол дастлаб араб тилида ёзилган.
Суғд котиби уни суғдчага таржима қилган. Шунинг
учун ҳам адрес формуласидан олдин арабчадаги
«Бисмиллоҳир раҳмонир раҳийм»ни суғдча ифодалаш-
га уриниб кўрган ва «пар нам вағи домданак» жум-
ласини хат бошига киритган. Аслида эса одатда суғд-
ча ёдгорликларда бу каби бағишлов, бошлов ибораси
учрамайди. Жумланинг мазмуни «Раҳму шафқатли ол-
лоҳнинг номи билан» суғдча таржимасида котиб томо-
нидан «Ҳар нарсани яратувчи худо номига» деб тал-
қин этилган. Хатнинг иккинчи сатри тўлиқ ва учин-
чи сатрининг ярмигача адрес формуласи ишлатилган.
Бу формула Муғ тоғи ҳужжатларининг кўпига хос
бўлиб, шу ўринда айрим тарихий хулосалар чиқариш-
га ҳам имкон беради. Хусусан бунда «Амир Абду-
рахмон ибн Субҳдан Суғд подшоши Самарқанд ҳоки-
ми Деваштичга иззат-ҳурмат (билан)» деб баён
этилган жумладан маълумки, Деваштичнинг подшо-

¹ Рейсер С. А. Палеография и текстология. М., 1970.

лик даъвосини, у асли подшо сулоласидан бўлмасида, халифалик тан олган экан. Дарвоқе, суғд подшоси Гурак тахтни Тархундан тортиб олгач, кўп ўтмай Тархун ўзини ўлдирган (ёки ўлдирилган) ва тез орада Қутайба бин Муслим шу воқеани баҳона қилиб, гўё Тархуннинг болалари амакиси Гурак ихтиёрида эмас, Панжикент ҳокими Деваштичнинг ҳомийлигида қолган эди. Шу туфайли Деваштичнинг тахт даъвоси араблар томонидан қувватланиши ҳамда асосий душман — Гуракнинг кучини қирқишга хизмат қилиши мумкин эди. Ана шу мураккаб муносабатларнинг гувоҳи сифатида I.I рақамли ҳужжатнинг кириш формуласи ғоят муҳим маъно касб этади. Хат давомида Абдурраҳмон ибн Субҳ қуйидагиларни хабар қилади: «Мана кеча Нижитак келди ҳамда коҳин Курчи (келди). Ва улар амирдан менга шундай хат келтирдиларки унда амирнинг сенинг номингга норозилиги ифодаланган». Шу ўринда Абдурраҳмон ибн Субҳ амирдан унинг ўзи олган хатдан кўчирма парча келтиради. Бундан биз Деваштич амирга илгарироқ хат ёзган экани ҳақидаги муҳим маълумот оламиз. «Қачонки, у (Деваштич) сенга (яъни Абдурраҳмонга) хат ёзганида, менга ҳам (яъни амирга) ўша киши (яъни араб котибни) ёрдамида худди шундай хат юборди. Агар Деваштич шу хатни (унинг нусхасини) сенга юбормаган бўлса, у тақдирда мен бу нусхани сенга юборай (токи ишонч ҳосил қилгин)». Шу ердан Абдурраҳмоннинг Деваштичга хати матни давом этади: «Ва мен шу тариқа сенга ўша хатни (яъни амирнинг Абдурраҳмонга ёзганини) юбораман, токи сен уни кўргин ва эшитгин. Лекин мен у хатингни (яъни сен амирга ёзганинда нусхасини менга юборишинг лозим бўлган) кўрмаганман — аввал ҳам, кейин ҳам, яна ундан сўнг ҳам (яъни ҳеч қачон). Агар сен ўз ташаббусинг ва иродаиң билан амирга қачон бўлмасин шу тариқа хат ёзадиган бўлсанг менга ҳам шундай (айнан) хат ёзгин. Агар сен уни ишончли тарзда менга жўнатолмасанг, буни амирдан яширма. Шундай қилиб ёзган хатингга Нижитак ва Курчилар орқали амир оғзаки жавоб йўллабди, лекин бу жавобни хатда ёзмабди. Ахир сен ўзинг биласанки, Нижитак ва коҳин Курчилар сенинг энг яхши(комил) дўстларингдир ва улар сенинг фароғатинг ва садоқатинг учун қайғурадилар ва сенга бахт-иқбол тилайдилар, айни пайтда улар амирнинг ташвишини (ва норозилигини) ҳам ўйлайди-

лар. Сен энди шундай қилгин: улардан амирнинг хатини олгин, Нижитак ва кохин Курчилар келтирган оғзаки жа-вобни диққат билан эшитгин ва доимо шу йўлга амал қилгин ва ҳеч ҳолатда бошқача иш тутма. Ва бирор лаҳза на эрта, на бугун тўхтама, қилишинг лозим бўлган ишларни («ҳозироқ») кечиктирмай бажаргин. Агар сен амирнинг буйруғини шу заҳотиёқ бажармас экансан, у ҳолда тез орада амирдан бошқа кўплаб буйруқлар келади ва кўп». Шу ўринда хат узилган.

I. I. рақамли хатнинг муаллифи Абдурраҳмон ибн Субҳнинг шахси ҳақида араб истилоси тарихи билан боғлиқ ёзма манбаларда қатор маълумотлар сақланган. Жумладан, 720—721 йил воқеалари баёни орасида унинг исми биринчи бор тилга олинади. Халифалик ноиб Саид бин Абд ул-Азизнинг суғдиёна ва турклар устига юришида Абдурраҳмон ибн Субҳ қатнашган. Кейинроқ Асад бин Абдуллоҳ ал-Қасрий Хуросонда ноиб бўлгач, Абдурраҳмон ибн Субҳ Балх вилоятининг омили этиб тайинланган. Таборийнинг маълумотига кўра Абдурраҳмон ибн Субҳ шундан олдинроқ Хуросон ноибининг маслаҳатчиси — «соҳиби раъй» деган унвонга эга бўлган. Шундай қилиб мазмун баён этилган мактубда 720—721 йиллардаги сиёсий вазият мушкуллиги, маҳаллий зодагонлар ва араб истилочилари ўртасида кун сайин турланиб турган муносабатлар, халқнинг курашчан руҳи жонли бир тарзда ифодаланган. Шу жараёнда Абдурраҳмон ибн Субҳ Деваштичга амир буйруғини эслатиб қўйиш лозим деб топган. Агар буйруқ адо этилмаса, оқибати яхши бўлмаслиги таъкидланган. Лекин Амирнинг кўрсатмаси нима экани номаълум қолди. Афтидан Деваштич унга амал қилмаган. Чунки биз тез орада уни бир гуруҳ кўзғолончи суғдларнинг бошлиғи сифатида кўрамиз. Деваштичнинг араблар томонидан қатл этилиши ҳам шу билан изоҳланади.

Nov. 3.

(Суғдча никоҳ гувоҳномаси)

Тархун подшолигининг X йилидир. Масвуғич ойининг осмонруч куни. Лақаби Нидон бўлган Уттакин Навекат ҳукмдори Чер Вахзанак ўғлининг ҳомийлигидаги бир аёлни ўзига хотинликка олди. Хотиннинг номи Дугдғунча, лақаби эса Чата — Вийуснинг қизи. Чернинг ўзи ҳимоятидаги (бу аёлни) ақоидга мувофиқ шундай шартга биноан бахш этди. Уттакин бу Чатани севикли хотин сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан озиқ-овқати,

кийим-кечаги, безак тақинчоқлари билан таъминлаган ҳолда, эъзозлаб, муҳаббат билан ўз уйида подшоҳоним хотин сифатида сақласин — токи зодагон (насабли) эркак зодагон (насабли) аёлни хотин тутгани каби. Шунингдек Чата ҳам Уттакинни севикли эр сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан асрасин, у кишининг бахтсаодати ҳақида қайғурсин, унинг (Уттакиннинг) буйруғини хотини ўзига қонун деб ҳисоблаб, амал қилсин, токи зодагон аёл зодагон эркакни эр тутгани каби.

Келажакда агар Уттакин Чатанинг рухсатисиз бошқа хотин олса, ёки чўри ва ё (бошқа) шунга ўхшаш аёлни олса, борди-ю бу ҳол Чатага номаъқул бўлса, у ҳолда эр бўлмиш Уттакин Чатага 30 дрхам динорий, яхши сақланган тоза (кумуш) пул беради. Шундан кейин бундай хотинни (Чатани) на хотин сифатида, на чўри сифатида сақламасин, уни қўйиб юборсин.

Агар келажакда Уттакин Чатани хотин қилмайман деган қарорга келса, бу ҳолда уни қўйиб юборсин, (лекин унга) озиқ-овқат берсин, (бирга ҳаётлари вақтида) олган нарсалари билан ҳамда товон пули билан (бошқа) шартларсиз уни жўнатиб юборсин. Шунда у Чатага бошқа (ҳеч нарса) товондор бўлиб қолмайди ва тўламайди. Ва шундан кейин у ўзига ёққан аёлга уйлана олади. Агар Чата Уттакинга бундан буён хотин бўлмаслик қарорига келса, унда хотинликдан чиқиб кетсин. Бу ҳолда у Уттакинга кийишга яроқли кийимлар қолдирсин. (Тунда) Уттакиндан олган безак тақинчоқларни (ва бошқа) нарсаларни ташлаб кетсин. Чата ўзига тегишли ва биргаликдаги ҳаёти давомида орттирилган мулкни олиб кетсин. Ва у бошқа (ҳеч нарсага) товондор бўлмасин, тўламасин. Шундан кейин Чата ўзи хоҳлаган эркакни ўзига эр қилиши мумкин. Агар Уттакин (ажримдан сўнг) жиноят қилса, бунинг учун ўзи жавобгар бўлсин ва ўзи товондор бўлсин.

Агар Уттакин кимнингдир қуллигига тушиб қолса, қарз бадалига қул бўлса, асирликка тушса, бирор кимсанинг ҳомийлиги остидаги мулкка айланса, бу ҳолда Чата ўзидан бунёд бўлган авлоди билан бирга ҳеч қандай мажбуриятсиз озод қилинмоғи лозим.

Агар Чата жиноят содир қилса, бунга унинг ўзи жавобгар бўлсин, ўзи товондор бўлсин. Агар у кимнингдир қулига айланса, қарз бадалига қул бўлса, асирликка тушса, кимнингдир ҳимоятига топширилган мулк ҳолатига тушса, бу ҳолда Уттакин ўзидан бунёд бўлган авлоди билан бирга ҳеч қандай мажбуриятсиз озод қилинмоғи лозим. Шундай қилиб бири бошқасининг

жинояти учун жавоб бермайди ва товон тўламайди.

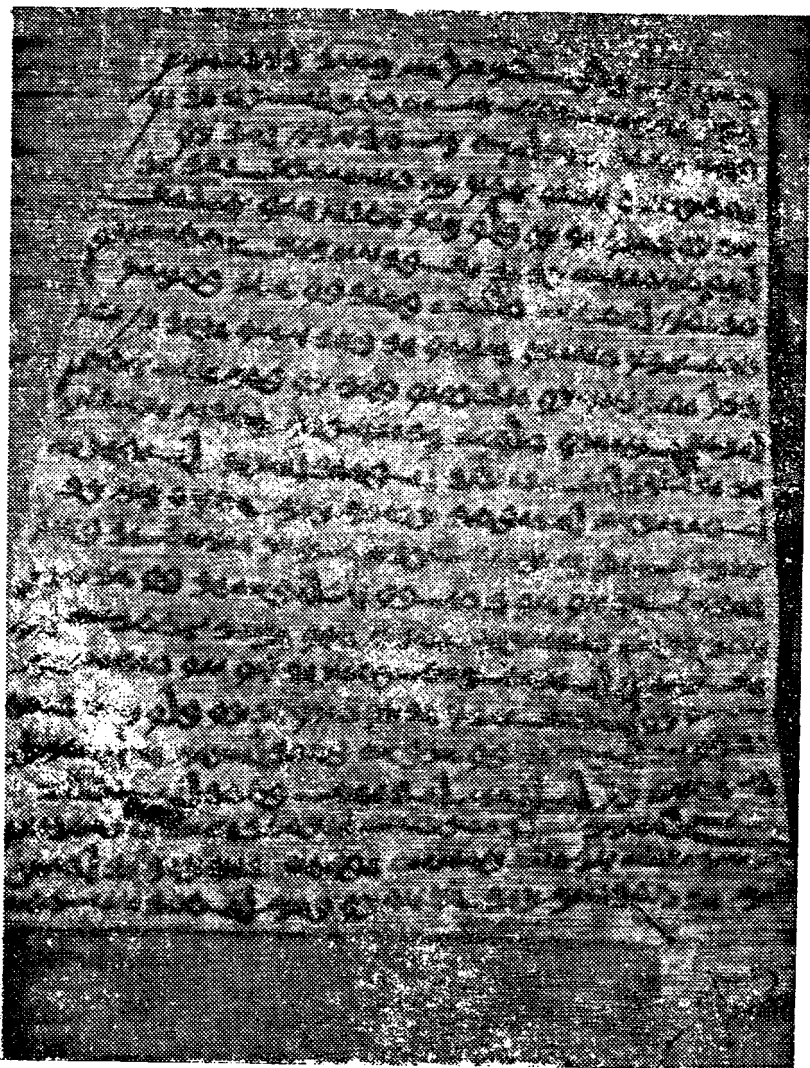
Бу никоҳ битими — қонунлар уйида, унинг бошлиғи Вахғўкон Вархуман ўғли ҳузурда тузилди. Бу ерда гувоҳ сифатида Скатч Шишич ўғли, Чахрен Ромич ўғли, Шав Маҳак ўғли бор эди. Ромтиш Вгашфарн ўғли томонидан ёзилди. Уттакии ва Чата(лар)нинг никоҳ битими.

Nov. 4.

(куёвнинг келин томон олдидаги мажбуриятлари)

Тархун подшолигининг Х йилидир. Масвуғич ойининг Осмонруч куни. «Лақаби Нидон бўлмиш Уттакии Қийшиқ ўғлидан Навекат ҳокими Чер Вахзанак ўғлига ва унинг (Чернинг) ўғилларига, уруғ-аймоқларига, Мен, жаноб, сендан лақаби Чата бўлмиш Дуғдғунчани Вийус қизини хотинликка олдим. Сўнгра сенга, Чер, мен шундай арз қилдим ва ваъда бердим: шу бугундан иборат келгусида тоабад Чата менга хотин бўлиб қолажак ва жаноб, сенинг қаршингда ҳамда худо Митра гувоҳлигида қуйидагиларни зиммамга оламан: уни (Чатани) мен сотмайман, қарз эвазига қулликка ҳам бермайман, бирор кимсанинг ҳомийлигидаги ўз мулкига айланишига ҳам (йўл қўймайман). Шунингдек, агар кимдир уни мендан бевосита ёки сиртдан тортиб олса, уни таҳқирласа, у ҳолда мен уни шу заҳотиёқ ҳеч қандай зиён-заҳматсиз озод қиламан. Борди-ю, агар Чата мен билан қолишни ихтиёр қилмаса, ёки мен ўзим уни қўйиб юборсам, уни сенга ва сенинг ўғилларингга ҳамда уруғ-ужутингга соғлом, зиён-заҳматсиз етказиб бераман, топшираман. Агар уни зиён-заҳматсиз етказиб бермасам, у ҳолда 100 динорий драхм, кумуш муомалада амал қилиши тасдиқланган хилдан, яхши сақланган (тоза сифатли) пул қарз бўламан, (қарзни) узаман ва сенга тўлайман. Шу пулни сенга тўламасам, у ҳолда 10 драхмига 2 драхмдан пеня тўлаш эвазига қарз сифатида сақлайман». Уттакии ўғиллари ва уруқ-ужути билан Чернинг ўзига ва ўғилларига шу шартлар ва 100 драхм юзасидан лақаби Нивудак бўлмиш Нипак Вурз ўғлини жавобгар сифатида тайин этди (яъни агар Уттакии шартларни бажармаса Нивудак — Нипак Вурз ўғли Чер ва унинг ўғиллари олдида жавобгар бўлади. Уттакиини шартларни бажаришга мажбур қилади). Чер ҳамда унинг уруғ-ужути хоҳлаган кишисидан (Уттакии ёки Нипакдан) бу аёлни зиён-заҳматсиз, пулини пеняси билан бирга етказиб

беришни талаб қилаверсин. Ва бу нома барча халққа — шу уйда муқим яшовчиларга ва хонадон меҳмонларига бирдек тааллуқлидир. Ва ҳужжат «Қонунлар

Сўғдча никоҳ битимининг куёв томонидан қабул қилинган мажбуриятлар қисми (№ 4 рақамли ҳужжат)

уйида» унинг бошлиғи Ваҳғўкон Вархуман ўғли ҳузурда тузилди. Бу ерда гувоҳ сифатида Скатч Шншич

ўғли, Чакушак Нанич ўғли, Чахрен Ромич ўғли бор эди. Уттакин буйруғига биноан Ромтиш Вгашфарн ўғли томонидан ёзилди. Тамом.

Чата (учун тайёрланган) нусха.

Nov. 3 ва Nov. 4 ҳужжатлари қадим ва илк ўрта асрлардаги Ўзбекистон халқларининг оила-никоҳ ва шу билан боғлиқ мулкчилик ва бошқа ижтимоий муносабатлари ҳақида ҳикоя килувчи муҳим ёдгорликдир. Ҳар икки ҳужжат ўзаро узвий боғлиқ бўлиб, бирида турк зодагони Уттакиннинг суғд зёли бўлмиш Дуғдгунчага уйланиши расмийлаштирилса, иккинчисида куёв Уттакиннинг Дуғдгунчани турмушга бераётган ҳомий отахони Навекат шаҳрининг (Ёттисув вилоятидаги қадимги шаҳар) ҳокими Чер олдидаги мажбуриятлари баён этилган. Шунга кўра, Nov. 4 ҳужжати Nov. 3 га ишбатан илова хусусиятига эга.

Ҳар иккала ҳужжат бир хил ҳусуниҳат билан — орамий ёзуви асосида ривожланган суғд миллий ёки Самарқанд суғд ёзувининг гўзал намунасида ёзилган. Уларнинг ёзилган куни ва жойи ҳам, бир никоҳ расмиятининг гувоҳлари сифатида қайд этилган кишилар рўйхати ҳам ҳар иккала ҳужжатда бир хил. Фақат Nov. 4 ҳужжатида Шав Махак ўғли ўрнига гувоҳликка бошқа шахс — Чакушак Нанич ўғли ўтган. Ҳужжатлар санаси қуйидагича белгиланган: Тархун ихшед Х сард ах. Масвуғич мет асман рўч — «Тархун подшо (лиги)нинг Х йилдир. Масвуғич ойн, осмонруч кунш». Тархуннинг суғд подшоси бўлган даври фанда 700—710 йилларга тўғри келган деб юритилади. Суғд календарининг масвуғич ойн 10-ой бўлиб, осмонруч куни шу ойннинг 27-куни бўлган. Мутахассисларнинг ҳисобига кўра 709 йилнинг боши суғд календарининг 2-июнидан бошланган. Демак, йилнинг 10-ойи ҳамда унинг 27-куни — 3 куни кам ўн ойни ташкил этиб йилнинг 297-кунига (суғдларда ой 30 кундан юритилган ва йил охирида еттишмаган 5 кун қўшимча киритиб борилган), бу эса 710 йилнинг 25 мартига тўғри келади.

Nov. 3—4 ҳужжатлари ҳаммаси бўлиб 90 сатр текстни ташкил этади. Муғ тоғи архиви ҳужжатлари орасида энг катта текст ҳам шу. Ҳар иккала ҳужжатнинг таркибига диққат қилинса уларнинг илк ўрта аср юридик ҳужжати сифатидаги хусусиятлари намоён бўлади. Масалан, Nov. 3—никоҳ битими текстида: Ҳужжат санаси, кириш формуласи, аҳдлашувчи томонларнинг номма-ном таъкидланиши; шу формула ичида акт мазмунини *парена* — «олди, олиб кетди» сўзи орқали тўлиқ

ифодаланган; эр-хотин бўлгач Уттакин ва Дуғдунчаларнинг бирга яшашларини таъминловчи шартлар баён, эрга юкланган мажбуриятлар, хотин зиммасидagi вазифалар, эрнинг ўз мажбуриятларини бажаргани чоғида хотин олдидаги жавобгарлиги; эр томонидан никоҳ бузилгани ҳолда хотиннинг мулкий таъминоти ва эрнинг бошқага уйланиш ҳуқуқи, никоҳ хотин томонидан бузилган тақдирда эрнинг мулкий таъминоти ва хотиннинг бошқа эр қилиши ҳуқуқи; никоҳ бузилгач хотин ва унинг болалари эрнинг содир қилиши мумкин бўлган жинояти учун, унинг қуллик ва бошқа ижтимоий тобе аҳволга тушиб қолиши учун жавобгарликдан озод қилиниши; хотиннинг айби билан никоҳ бузилса эр ва унинг болалари худди шу каби жавобгарлик ҳамда товонлардан озод бўлиши; никоҳ бузилгандан сўнг ҳар икки томон ўзаро бир-бирининг тақдири учун жавобгар эмаслиги ҳақида яна бир махсус таъкид формуласи; охири бандда эса ҳужжатнинг қаерда тузилгани, мансабдор шахс, гувоҳлар ва котибнинг номи акс этган.

Nov. 4 ҳужжати ҳам худди шу каби қатор бандларга ажралади: ҳужжат санаси, куёвнинг расмий мажбуриятлари; турмушга узатилаётган аёлнинг ҳомий отахони олдида куёвнинг мажбуриятларини ифодаловчи бандлар; хотинни сотмаслик, бошқа йўл билан уни қуллик ҳолатига туширмаслик, зодагонлик мартабасидан маҳрум этмаслик, агар хотин, ким томонидан бўлмасин, таҳқирланган тақдирда ҳам уни ҳомий отахонига қайтариш; эр ёки хотин томонидан никоҳ бузилган тақдирда хотинни ҳомий отахонига қайтариш. Агар хотин ўз ҳомий отахонига қайтарилмаган тақдирда ҳам куёв тўлаши лозим бўлган товонни, ҳомий отахоннинг куёв ёки унинг вакилидан мазкур товонни ундириб олиш ҳуқуқи; бутун хонадон, жамоанинг, ҳатто хонадон меҳмонларининг ҳам куёв мажбуриятлари бажарилиши устидан назорат қилиш вазифалари; ҳужжатнинг тузилган жойи, мансабдор шахс гувоҳлар рўйхати ва котибнинг номи — булар ҳаммаси ҳар иккала ҳужжатнинг узоқ ва чуқур аъъанага эга бўлган юридик иш қоғозларининг илк ўрта асрлардаги мукаммал намунаси эканлигидан далолат беради.

Ҳужжатларнинг мазмунидан келиб чиқувчи мазкур бандлар, уларнинг ижтимоий ҳаёт амалиёти билан муносабати муҳим хулосалар чиқаришга имкон беради. Масалан, ҳужжат бошидаги «лақаби Нидон бўлмиш Уттакин... хотинликка олди» каби ёзма ҳужжат нутқ

обороти, 6—8 қаторлардаги «Чернинг ўзи ҳимоятидаги (бу аёлни) ақоидга мувофиқ, шундай шартга (сўзга), қонунга биноан бахш этди» тарзидаги жумла, Nov. 4 нинг 5—7 сатрларидаги «Ва мен, жаноб, сендан лақаби Чата бўлмиш Дуғдгунча Вийус қизини хотинликка олдим» ва бошқалар юридик ҳужжатлар тузишда узоқ даврлар амал қилган ёзма нутқ услубининг махсус, доимий жумлалари бўлган дейишга асос беради. Булардан ташқари Уттакин «Чатани севикли хотин сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан озиқ-овқати, кийим кечаги, безак тақинчоқлари билан таъминланган ҳолда, эъозлаб, муҳаббат билан ўз уйида подшоҳойим хотин сифатида сақласин — токи зодагон (насабли) эркак зодагон (насабли) аёлни хотин тутгани каби» жумласи қадимги никоҳ муносабатларининг одатий нормалари ҳақида яхши тасаввур беради. Шу шартга жавобан хотиннинг эр олдидаги вазифаларига назар ташлайлик: «Шунингдек Чата Уттакинни севикли эр сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан асрасин, у кишининг бахт-саодати ҳақида қайғурсин, унинг (Уттакиннинг) буйруғини хотини (ўзига) қонун деб билсин, унга амал қилсин... «Булар эр ва хотиннинг биргаликдаги турмушида ҳамжиҳатлик, ҳурмат-иззат, хайрихоҳлик ҳақидаги тўй олдидан қилинадиган яхши тилакларнинг расмий ҳужжат тили орқали баён этилишидир. Шу билан бирга ҳужжат хотиннинг эр олдидаги нотенг мавқеини кўрсатиб «Уттакиннинг буйруқларини хотини (ўзига) қонун деб ҳисоблаб, амал қилсин» дейишни ҳам унутмаган. Бу ҳол хотиннинг на фақат оилада, балки жамиятда тутган эркакка нисбатан қуйроқ даражасига ишоратдир.

Ҳужжатларнинг ҳар иккаласида ҳам бирга ҳаёт кечириш аҳдидан ташқари никоҳ ажрими ҳақидаги, бунинг оқибатида амал қиладиган шартлар ҳақидаги масалалар анча батафсил баён этилган. Масалан, Уттакин Чатанинг рухсатисиз бошқа бировга уйланса ёки чўри ва шунга ўхшаш хотинни ўзига олса, хотини Чатага 30 драҳм сифатли пул тўлаб озод қилиши мумкин. Чата ҳам ўз навбатида Уттакин билан яшашдан воз кечиши, ундан кетиш учун муайян шартларни бажарган ҳолда бошқа «ўзи хоҳлаган кишисини эр қилиши мумкин»лиги таъкидланади. Турмуш шартларида шу каби қатор масалаларнинг батафсил баён этилиши суғд оилавий муносабатларида бирмунча ҳуқуқ-эркинлиги ҳам бўлган экан, деган фикрга йўл очади. Лекин бу эркинлик реалмиди ёки ҳужжатчилик анъанаси оқибатими — билиш қийин. Ҳар ҳолда кейинги замонларда хотиннинг оила-

даги тобе ҳолати кучайиб кетгани, айниқса ислом ақидалари аёл кишига нисбатан ижтимоий тенгсизликни мустаҳкамлагани маълум.

Ҳужжатнинг томонларнинг юридик жавобгарлиги ва, айниқса, ундан озод бўлиш ҳақидаги бандларида ҳам шу тахлит аҳдномаларга хос формула даражасидаги жумлаларни кузатиш мумкин: «ва шундан кейин бундай хотинни на хотин сифатида, на чўри сифатида сақламасин, уни қўйиб юборсин», «ва шундан кейин Чата шундай эркакни ўзига эр қилсин, токи уни ўзи ёқтирса (яъни: ўзи ёқтирган эркакни эр қилиши мумкин)» ва бошқалар.

Никоҳ аҳдномаси ва куёв мажбуриятларида қатор бандлар илк ўрта асрларгача етиб келган ижтимоий табақалар тафсилотлари билан боғлиқ. Бу маънода Nov. 3 текстида эр ёки хотин тушиб қолиши мумкин бўлган асоратли ижтимоий аҳвол рўйхати қизиқарлидир. Масалан, агар Уттакин бирор кимса қуллигига тушса, қарз бадалига қул бўлиб қолса, асир тушиб қул бўлса, бировнинг мулки сифатида ҳимоятга топширилса (бу ўринда Чатанинг Чер ҳимоятида бўлган тобе аёл бўлганини эсланг) никоҳ ажримидан сўнг Чата бунга жавобгар эмас, ёки Чата никоҳ бузилгандан сўнг жиноят қилса, қул, қарз бадалига қул, асира, бирор кимсанинг ўз мулкидаги нарса қатори ҳимоятга ўтса Уттакин жавобгарликдан холи бўлган.

Демак илк ўрта асрларда қуллик ва асорат шакллари турлича бўлган: қуллик, қарз бадалига қуллик, асирлик, мулк сифатида ҳимоятга топшириш каби. Агар Уттакин ёки Чата юқорида саналган қуллик ва бошқа асорат ҳолларига тушса, бундай ҳолларда ҳарикковни болалари билан бирга никоҳдан озод бўлган ва эр ҳам, хотин ҳам бир-бирининг гуноҳи, қарзи, асорати учун жавоб бермаган. Шунинг учун ҳам куёв ўз мажбуриятларида худо Митра олдида, Чер ҳамда унинг ўғиллари олдида Чатани сотмаслик, қарз бадалига қулликка бермаслик, унинг асир бўлиб қолишига йўл қўймаслик, бирор кимсанинг қарамоғидаги мулк каби ҳимоятга туширмаслик учун ваъда беради. Агар Чатани кимдир тортиб олиб, таҳқирласа Уттакин уни зинзаҳматсиз Черга ва ўғилларига қайтариши, қайтармаса 100 драҳм тоза, тўлиқ қимматли кумуш пул миқдоорида товон тўлаши шарт бўлган.

Никоҳ ҳужжатида қайд этилган айрим жумлаларни ҳалигача тўла тушуниш бирмунча қийин. Масалан, Nov. 3 ҳужжатидаги «зинбаранча инча вадух» жум-

ласни «ҳимояти остидаги аёл-хотинни», «зиниҳ зине»ни «асрашга топширилган, ҳимоятдаги», «ҳа инчаҳ таво нибанд зиниҳ причам кам» жумласини «мен бу аёлни сенинг ҳимоятингда қолдираман» тарзида таржима қилиш мумкин.

Ҳужжат нашрларида Чер Дугдғунчани узатаётган ҳомий сифатида ҳам, унинг эри сифатида ҳам талқин этилади. Дугдғунча гўё ўз ҳомийси ҳамда эри Чер томонидан Уттакинга хотинликка узатилаётгандек тушунтирилади. Турмушга берилган ҳимоядаги аёл Чата Чер ҳимоятдан барибир чиқмаган ва шунинг учун Уттакин Чер олдида мажбуриятлар олиб Nov. 4 ҳужжатини ёздирган деб изоҳланади. Лекин диққат қилинса ҳамда В. А. Лившиц томонидан келтирилган фактлар таҳлил қилинса, бирорта ҳолда ҳам «зин» ўзагидан ясалган сўзлар асралаётган ҳимоятдаги нарсаларнинг дахлсизлигини инкор этмайди. Масалан, суғдча «Весантара Жатака» асарида чол қиёфасидаги улуғ худо бош қаҳрамон Судашаннинг хотинини хайру эҳсонга сўраб олгач, унинг саҳовати чексизлигига ишонч ҳосил қилади ва аёлни омонат сифатида асраб туриш учун Судашаннинг ёнида қолдира туриб: «бу аёлни сенинг ҳузурингда ҳимоятингда қолдираман» дейди. Яна бир суғд-будда текстида *зиниҳ хвари* сўзи борки, бу «омонатга хиёнат қилувчи, омонатни еб қўювчи» демакдир. Демак, *зинбаранч* — «ҳимоятдаги аёл» Чернинг шахсий хотини бўлган дейишга асос бормикан. Бас, шундай экан, Nov. 3 текстининг бу ўрнини талқин этишда тарихий, этнографик назар доирасини бир оз кенгроқ кўламга чиқариш лозимдек кўринади. Жумладан, никоҳ актининг аъъанавий мусулмонча шаклини олайлик. Бунда иштирок этувчилар одатда гувоҳ бўлувчилар, қизнинг вакил отаси сифатидаги шахс, йигитнинг қиз учун ажратадиган мулклари ва маҳрини шаҳодат қилувчи вакил, никоҳ расмиятини бажо келтирувчи диний шахс ва унинг котибидир. Бунда қиз томондан шу никоҳ акти ва унинг барча оқибатлари учун шаръий жавобгар қизнинг вакил отаси ҳисобланади. Йигит томонидан тайин қилинган мулк ва бошқа шартлар учун йигит томон вакили жавобгар бўлиб ўтади. (Nov. 4 ҳужжатидаги лақаби Нипак, исми шарифи Нивудак Вурз ўғли Уттакиннинг ана. шундай вакили эмасми? Ахир у ҳам Чата тани эвазига тўланадиган товон учун тўлиқ жавобгар деб таъкидланади-ку).

Мана шу манзарани Nov. 3—4 ҳужжатларига қиёс қилиш фойдадан ҳоли эмас. Чиндан ҳам Чер бу ўринда

Чатанинг отаси Вийус томонидан белгиланган вакил ота эмасмикан? Агар шундай бўлса, Чер Дугдгунчанинг эри ва ҳомийси деган қўшалоқ талқиндан воз кечиш мумкин. Аҳдномада акс этган гувоҳлардан иккитаси Ут-такинга тегишли шахслардир. Улардан бири Нивудак Вурз ўғли, иккинчиси эса Чакушак Нанич ўғли. Бу икки шахс Nov. 4 дагина масъул ҳолда иштирок этган, қолганлари эса келин Дугдгунчанинг вакил гувоҳлари — Скатч Шишич ўғли, Чахрен Ромич ўғли, Шав Махак ўғли. Кўринадики, Ўрта Осиё халқларининг оила никоҳ ҳуқуқларининг амалда ҳозиргача давом этиб келаётган шакллариининг тарихан илдизи жуда қадимий даврларга бориб тақалади. Хусусан, Nov. 3—4 ҳужжатларида акс этган никоҳ аҳдномаси узоқ анъананинг, оила-никоҳ амалиёти тажрибасининг бир бўғини сифатида тарихий маъно касб этади. Бу ҳужжатлар Ўзбекистонда илк ўрта аср ижтимоий ҳаётининг ёрқин манзарасини очиб беради.

Ҳар иккала ҳужжат яна шуниси билан муҳимки, унда турк Уттакин билан суғд аёли Дугдгунча никоҳи расмийлаштирилган. Бу ҳол туркларнинг қадимги Суғд мамлакатадаги мавқеини, туркий ва суғд халқларининг ўзаро яқин алоқаларини намоиш қилади. Қадим замонлардан бошланган ўзбек ва тожик халқларининг этногенетик ва маданий умумийлиги ҳақида бебаҳо материал беради.

А — 9

(Кўшни ҳокимликлардаги аҳвол тўғрисида Деваштичга унинг айғоқчиси ёзган мактуб)

А—9 рақамли ҳужжат 19,5—11 см юзали чармнинг ўнги ва тескарасига ўзига хос индивидуал хат услуби билан битилган суғдча текстдир. Ўнг бети чармнинг эни бўйлаб, орқа бети эса бўйига тўлдирилган. Ҳаммаси бўлиб ўнг бетига 15, орқа бетига эса 26 қатор ёзув бор. 25—26-қаторлар орқа бетдаги текст йўналишига тескари ҳолда ёзилган. «Ва ёзилди Аспанак Девгун томонидан Арспаннинг буйруғига биноан», деб таъкидланади унда. Шундай қилиб, А—9 ҳужжатини ёзган суғд хаттоти ёки мирзосининг исми Аспанак Девгун экан, деб ўйлаш мумкин. Лекин асосий текст котибининг хат услубида сўз бошидаги *n* ҳарфи сўз ўртасидаги *k* ва *y* белгилари ўзига хослиги билан ажралиб туради. Тескари йўналишдаги икки сатр хати эса бошқача. Хат ўралгач бу сатрлар бошқа киши томони-

дан ёзиб қўйилган бўлса керак. Хусусан бу хатнинг белгилари ўзига хос. Умуман, охириги 2 сатр хати А —12; Б —2, Б —3 каби қатор ҳужжатлар хатига ўхшайди: Ҳужжат ношири В. А. Лившицнинг фикрича А —9 ҳужжати учун аввал ёзув битилган чармни ювиб тозалашган. Шунда эски текст қисман ўчмай қолиб кетган. Демак, Аспанак Девғун ўғли ювиб ташланган текстнинг котиби бўлган, дейиш ҳам мумкин. Бу ҳужжат VII—VIII асрларда Ромтиш Вгашфарн, Вененок каби котиблар билан бир қаторда Аспанак Девғун ўғли исми суғд котиби ҳам бўлганлиги ҳақида маълумот беради.

А — 9 рақамли ҳужжат хат жанрига мансубдир. Лекин унда суғд мактубларига хос кириш ва яқунловчи формулалар йўқ. Шунинг учун мактубнинг кимга ёзилгани ҳам номаълум. Лекин ундаги хабар ва маълумотларнинг Суғд давлати сиёсий ҳарбий аҳволига бевосита алоқадорлиги ҳисобга олинса, хат адресати подшо Деваштич бўлган деб ҳисоблаш мумкин. Бундан ташқари мактуб текстида марай унвони учрайдики, бу «ҳоким» маъносига бўлиб бир неча ҳужжатларда Деваштичга нисбаган қўлланган.

А — 9 ҳужжатининг адресати жуда бўлмаганда муҳим амалдор эканлиги хат мазмунидан яққол кўриниб туради. Масалан, муаллиф Уструшана, Паргар, Хўжанд каби қатор шаҳар ва вилоятлардаги аҳволни баён этади. Афтидан араблар билан тузилиши мумкин бўлган битим ҳақида гапиради. Паргар ерларини ташлаб кетмаслик лозимлигини таъкидлайди. Чунки бу ерларда яқин келажакда муайян хавф хатар йўқ.

А — 9 ҳужжатининг 1—2 сатрларида қизиқ бир маълумот берилган. «Шундай хабар борки, «хўжандликлар (ёки кучаликлар?) ҳаммаси брахман динига ўтишди («чнкишди»)».

- 1) Ва шундай овозалар бор: «Хўжандликлар (?) (кучаликлар) ва анйам (?) ҳамма халқ
- 2) мудофаа девори тепасига чиқишди. Булар зодагонлар («озодлар»), савдогарлар ва оддий
- 3) халқ ҳамда 14 минг посбон
Ва биз чопар йўлла-
- 4) дик. Лекин кейин эшитдикки у Хутталга қайтиб келибди.
- 5) Хшеврроч кунн эса лашкарбоши Шавкатда тўхтади. Қанча бўлса шунча пнедаларни (аскарлар) (?)

- 6) Буттам (ерлари) орқали жўнатдим («унга қарши»? Паргардаги катта (яхши)
- 7) ерларни унга ташлаб кетмагин, чунки лашкарбоши
- 8) сенгача етиб бормайди. Ҳоким жаноблари, сиздан шундай буйруқ бўлган эди: «Диштвач билан
- 9) бирга отларни тайёрла! Мурдад яхши кишилар
- 10) Рамушга келишади»—бу ҳақда лекин менда ҳали маълумот йўқ. Сен ҳар қандай
- 11) сулҳ тузмагин, на сен ва на сенинг халқинг адолатга (тинчлик, амниятга) эришолмайсан.
- 12) Мен яна бир чопарни юбордим. Қандай янги хабарлар бўлса сенга етказурман.
- 13) Ва яна чопарлар (юборилиши зарур бўлса) жўнатаман. Уструшан одамлари ҳам
- 14) бироз келишади, (ҳозирча) ташвиш юзланмади.
- 15) биздан ташвиш тортмагин.

Изоҳ:

А—9 ҳужжати мазмунига кўра подшо Деваштичнинг Паргар, Уструшан, Хўжанд вилоятларида яширин иш кўрган кузатувчиси (айғоқчиси) томонидан ёзилган махфий маълумотномадир. Ҳужжатда адресат ва мактуб йўлловчи киши номлари кўрсатилган эмас. Унда одатдагидек мактубот жанрига хос кириш ва хотима формулалари ҳам йўқ. Хат муаллифи тўғридан-тўғри ўзи кузатган воқеалар баёнига киришади. Бундай эҳтиёткорлик араблар истилоси жараёнида эҳтимол зарур бўлгандир. Бу ҳақда А—9 ношири В. А. Левшиц уч хил тахмин билдирган: 1) мактубнинг етиб келган қисмининг бир бўлаги, бош қисми йўқолган; 2) А—9 тексти хатнинг асосий мазмунини қора нусхада тайёрланган кўриниши. Шу текст асосида тегишли кириш ва хотима формулалари билан оққа кўчирилган текст етиб келмаган; 3) кириш ва хотима формулаларида исмлар таъкидланиши лозим эди. Лекин ҳарбий-сиёсий вазият тақозоси билан атайлаб тушириб қолдирилган. Бу ўринда учинчи тахминни кўпроқ асосга эга деб ҳисоблаш мумкин. Афтидан Деваштич ўз кишиларини қўшни ерларга юборар экан, уларнинг мақсад ва вазифаларни ҳамда шароит тақозоси билан мактуб ва маълумотлардаги расмий анъанавий услуб формаларидан атайлаб фойдаланмаслиги табиий эди. Мактуб Деваштичга шахсан йўлланганлиги ҳақида фақат тахмин қилиш мумкин. Бунинг асослаш учун ҳужжатнинг 8-қаторида муаллиф томонидан адресатга мурожаат қилиб *рти марой* «ва ҳоким (жаноблари)» деб ёзилганини кўрсатиш kifоя. *Марай* орамийча идеограмма бўлиб,

Муғ тоғи суғд текстларида фақат адрес форумуларида учрар ва Деваштичга нисбатан қўлланар эди. Бошқа вилоят ҳокимларига нисбатан доимо суғдча *хвабу* — «ҳоким» сўзидан фойдаланишган. Кўриниб турибдики, бу ўринда Деваштичнинг ўзига хат контексти ичида мурожаат қилиш учун *марой* сўзи қўлланган. Хужжатда акс этган воқеалар кўлами, хабар мазмунининг араб истилоси билан алоқадорлиги хатни сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан олий мартабали ҳукмдор билан, хусусан, Деваштич билан боғлашга имкон беради.

Мактуб ношири В. А. Лившицнинг фикрича унинг муаллифи ҳозирги Уратепа, Мастчо, Ленинобод ерларида иш кўрган. У берган маълумотлар географияси шундан далолат беради. Буттом — Панжикентдан юқоридаги тоғли ўлка: Паргар — Суғд билан чегарадош шимолий ерлар; Уструшан-Мастчо Уратепа атрофидаги ерлар; Хўжанд — ҳозирги Ленинобод ва ҳоказо.

Хат мазмунида кўп масалалар ноаниқлигида қолиб келмоқда. Масалан, 1- ва 2-қаторлар В. А. Лившиц томонидан «и есть такой слух» кучинцы (?) ... и весь народ в брахманскую веру перешли («вышли») каби таржима қилинган. Лекин мактубда баён этилган фактлар билан, айниқса воқеаларнинг географик ўрни билан Куча — Шарқий Туркистондаги шаҳар ва ундаги «ҳамма халқ» брахманлар динига ўтганлиги ҳақидаги хабар — булар ўзаро сиғишмайди. Аввало «брахман динига ўтиш» масаласини кўриб чиқайлик. Афтидан бу ўринда Куча шаҳри ҳақида эмас, балки Хўжанд ҳақида гап борса керак. В. А. Лившицнинг СДГМ, II, 96—97 бетларида келтирган фикрлари *кўчантақ* сўзини «кучаликлар» деб тушуниш асосига қурилган.

А—9 нинг 1- ва 2-сатрини бошқачароқ ўқиш мумкиндек кўрнидан: *рти асти хо зав хо кучантаҳ ти ане тарти хо мағун набу нар прахмани пир нижант.*—«Вашундай овозалар бор: хўжандликлар ва бошқа кишилар — ҳамма халқ мудофаа девори устига чиқишди...» Мактубнинг 3-сатридаги *пахше* сўзи «духовные наставники» деб таржима қилинган ва изоҳлаш учун қавс ичида (бахши) деб берилган. Лекин бу сўзнинг ёзилишини синчиклаб текшириш натижасида *посбон* деб ўқиш мумкинлиги аниқланди. Демак, хужжатнинг 2—3-сатрларида 14 минг руҳоний эмас, балки шунча миқдордаги шаҳар мудофаачилари ҳақида гап бормоқда. Муаллиф хат давомида Шавкат деган жой ҳақида, у ерда адресатга муҳолиф кучлар борлиги, лашкарбоши бошчилигида турганлиги ҳақида ёзади. Лекин лашкар-

бошининг кимлигини кўрсатмайди. Афтидан, бу шахс адресатга маълум деб ҳисобланган. Хат муаллифи шунчалик ваколатга эга бўлганки, Шавкатда турган лашкарбошига қарши пиёда аскарлар жўнатган. Шу билан бирга адресатни тинчлантириш мақсадида қуйидагиларни ёзган: «Парғардаги яхши ерларни унга (лашкарбошига) ташлаб кетмагин, чунки бу лашкарбоши сенгача етиб бормади». Мактубда учрайдиган сўзларнинг баъзиларига изоҳ бериб ўтамиз. *зāv* — фонетик шакли *жав жāv* — «овоз», «шов-шув» каби тушуниллади. Муф ҳужжатларида унинг тарихан эскироқ орфографик шакли ҳам учрайди — *драв* (B — 10 R 13; B — 17 R 3, 10), яна қатор ҳолларда *зāv* шаклида ёзилган (A — 14, 16; Nov. 2 R 9).

низант — III шахс кўплик, ўтган замон феъл шакли — «чиқишди». «Чиқмоқ» феълининг «кўтарилмоқ» маъноси хат контексти учун мос келади.

РИПУ II II I АЛПУ — орабийча гетеораграммалардир. РИПУ суғдча «бревар» — «миллион» демакдир. II II I АЛПУ бирикмаси «2+2—1000» маъносини беради. Демак, жами 1000 000,4000. Бу рақам A — 9 ҳужжатида муайян миқдорни эмас, балки «жуда кўп» каби мавҳум миқдорни кўрсатган, деб тахмин қилишга асос беради.

5-қаторда ўқилган *шайкин* сўзи B — 17 рақамли суғд хатида ҳам учрайди. Бу сўз икки хил маънони англатади: «қалъа» ёки «лашкарбоши». Кейинги маъно мақбулроқ кўринади. *Шайкин* хитойча *чи гуан* — «қўшинбошлиғи», қадимий туркий *чийқон*. Ҳозирги ўзбек тилида *чийқондек* ибораси учрайди. *Ранги чийқондек, юзлари чийқондек* сингарин. Бу сўз тарихи суғдчага бориб тақалиши қизиқарлидир. Балки суғдчага туркийдан киргандир.

Шовкат — «қора шаҳар, қалъа, қўрғон, қишлоқ», маъноларини англатади. Уструшан билан Хўжанд оралиғидаги қадимги аҳоли пунктининг номи. Бу ерда мактубда баён этилган воқеалардан бири содир бўлган. Яъни Суғд подшолигига душман бўлган қўшин билан қандайдир лашкарбоши Шовкатга келган ва унга қарши Суғд пиёда аскарлари жўнатилган. *Питтамон* сўзи тарихий географик маъно касб этади. Илк ўрта асрларда *Буттам* деб юритилган ўлканинг суғдча номи. Бу вилоят Уструшан ва Суғд оралиғидаги тоғли ерлардан иборат бўлган.

Парғарҳ — ҳозирги Фалғар номли аҳоли пункти атрофларида жойлашган вилоят бўлиб, қадимда Суғд таркибига кирган. «Худуд ул-олам» номли X аср гео-

график асарида «Барғар» деб кўрсатилган. Умуман суғдча *n* товуши араб тилидаги манбаларда *b* билан ифодаланиши маълум. *Бараз* — «битим, сулҳ» сўзи *A*—14 ҳужжатида от ва феъл шаклларида учраган эди. Сўз маъносини Илья Гершевич қадимги эроний *фра*, *раза* сўзи билан боғлиқ ҳолда тушунтиради. Моний текстларидан бирида *нефраштах* — «келиштириб бўлмас (жанжал)» маъносига келган. (Бу ҳақда СДГМ, II, 88-бетга қаранг). *Рамшаҳ* — суғд қишлоқларидан бири Ромушнинг суғдча текстдаги шакли. Худди шу ном билан Бухоронинг Свердлов районидаги бир қишлоқ ҳозиргача аталиб келинмоқда. Наршахийнинг «Тарихи Бухоро»сида ва Берунийда Ромуш маъбуд ва у билан боғлиқ байрам ҳақида қатор маълумотлар бор. Лекин *A*—9 текстдаги Ромуш қишлоғи билан Бухоро вилоятидаги Ромушнинг алоқаси йўқ. Астуршаник — Уструшан вилояти, текстда асосий географик номлардан бири. Шаҳристон довонидан бошлаб қарийб Хўжандгача бўлган ерлар қадимда ва ўрта асрларда шундай аталган.

A—9 ҳужжати қайд этилган тарихий, географик маълумотлардан ташқари қатор тил фактларини ҳам сақлаганки, на фақат булар суғд тилини, балки ўзбек ва тожик тилларини тадқиқ этишда ҳам муҳимдир. Умуман *A*—9 ҳужжати араб истилоси билан боғлиқ 713—714 ёки 720—721 йиллардаги воқеаларни тўлароқ тушунишда муҳим манбадир. Ҳужжат контекстидаги айрим номаълум қолаётган масалалар устида текширувлар давом этмоқда. Айниқса, *A*—9 текстнинг орқа саҳифасидаги контекстни тушуниш қийинлигича қолмоқда.

A — 5

- 1) Фсар мана шу драхмлардан Афтикка от учун
- 2) 200 (драхм), Қажмонакка 32, Махрга
- 3) 12, Ванга молларни боққани учун —6, яна
- 4) Пухарга — беш, кушонийга (?)—10,
- 5) Парвоначига (парвонка кирок) — саккиз, жаллодга беш
- 6) Вишйонга икки драхмга кавш, яна
- 7) ...ҳоким (Деваштичга?) икки драхмга қалпоқ, ва яна... ..га
- 8) бир драхмга кавш, яна Пухарга ҳамда кушонийга?
- 9) Дарканакка ҳар бирига икки драхмдан кавш,
- 10) Футчакка, Фунга, Махрга, Дарканакка 12 драхмга
- 11) вағвйанак (?) ва совут кўйлак (курта),...

- 12) кавш учун бир драхм, саккиз драхмдан қоғоз учун, ипак мато учун,
- 13) ёғ учун Варзаккат (қишлоғида) берилди. Фарме-танлик аёлга
- 14) 15 драхмга кўйлак. Сўнгра яна
- 15) ҳоким бир арабга 10 бухорий (танга) беришни буюрди. Ҳоким далага ёзликка жўнаган пайтда
- 16) чўпон фармон келтирди. Шунга биноан бердим: Ғўнга,
- 17) Футчакка уч, Пухорга уч драхм Берилди
- 18) Қохинга ХХ, ХХ Х драхм, Вешак ҳокимига Х, яна
- 19) Вуркватакка беш, Дархвакка беш
- 20) Миттига тўрт, Читчитга тўрт
- 21) Хумдодга тўрт, Паркофтакка тўрт, Вароштакка
- 22) тўрт, Ғупатга ХХ ХХ Х, Автмахич — боғбонга
- 23) Х, жутпатга («соқийга») Х II III, Ревахшйонга ХХ ХХ Х ва
- 24) Макдошга ХХХ драхм берилди, XI драхмга сигир сотиб олдим. Бу
- 25) сигир янги йил байрамида ейилди. 12 драхмга III (тўрт) катурик (?) сотиб олдим (*катурик* сўзининг маъноси маълум эмас).
- 26) Бердим: Равичга том ёпиш учун 100 драхм,
- 27) табибга — XII III драхм...

Изоҳ:

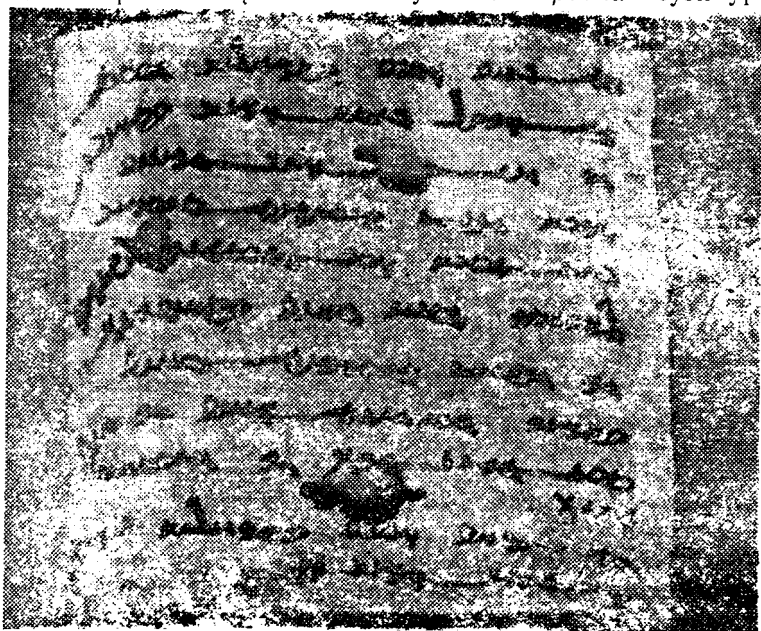
19—14×39 см юзали чармга битилган 27 қаторли сугдча ҳужжат. Унда Панч — Панжикент саройида хизмат қилган аъёнлар, турли лавозимдаги кишилар, ҳатто подшо ёки ҳоким учун қилинган пул сарфлари рўйхати акс этган. Бу ҳужжатда биз Панч саройидаги амаллар рўйхатига тегишли, илк ўрта асрларда Суғд пул муомаласи, иқтисодий аҳволга алоқадор қатор маълумотларни билишимиз мумкин. Бундан ташқари ҳужжатда кўпгина киши исмлари сақланган. Суғд ономастикасини ўрганишда булар қимматли манбадир.

Драхм сўзи Суғд кумуш тангасига нисбатан қўлланган. Суғд подшоси Тургар номидан зарб этилган кумуш драхмлардан икки нусхасигина ва бир неча Бухоро зарбига тегишли драхмларгина топилган холос. *Драхм* сўзи қадимий ўлчов бирлиги номидан келиб чиққан. Шарқда мисқол номи билан маълум бўлган 4 граммдан ортиқроқ оғирлик бирлигига яқин деб тушунилади.

Муғ текстларида драхм пул бирлиги бир неча ўрин-

да тилга олинади (Nov. 3—4, B—7—нимн драхми — «ярим драхм» ва бошқалар).

Хужжатда айрим шахс номларидан ташқари қатор касб ва лавозимлар қайд этилган: парвонак кировк, шпанчйух, патхванак, мағупат, ғупат, пардизпан, жутпат, дурутпат ва бошқалар шулар жумласига киради. Шу ўринда А—6 хужжатини эслаш қизиқ. Унда лавозим эгаси Хамир ўз ваколатини тасдиқлашни илтимос қилган. *Парвонак кировк* «хужжатлар тузувчи» деб таржима қилиниши мумкин. *Парвона* сўзи ўр-

Ваколатини тасдиқлашни сўраб Хамир исмли амалдор томонидан ёзилган мактуб (А—6 рақамли хужжат).

танча форс тили текстларида «хужжат, буйруқнома», форс тилида پروانه тожик ва ўзбек тилларида парвоначи — учинчи даражада турувчи амалдорлик лавозими номи бўлиб, бу амалдор олий ҳокимият номидан бериладиган мукофот ва тортиқлар ҳақидаги буйруқларни бажарган. Шпанчйух — бу ўринда «чўпонлик» маъносига абстракт от. Суғдчада бу сўз *хшупан* шаклида учраб туради. Христиан суғд текстларида *хушпан*, муғ текстларидан А—4 хужжати ўнг саҳифасининг 2-қаторида *ағушпан*. Ҳозирги ўзбекчадаги *чўпон* сўзи суғдча *хуш* ёки *хшупан* сўзининг давомчисидир.

Патхванак (патхване) — «жаллод» демакдир. Суғдча *патхвай* «ўлдирмоқ» феъл ўзагидан ясалган от.

Мағунат — диний лавозим номи — «бош қоҳин», кейинчалик *муъбад* шаклини олган. Христиан суғд текстларида *мазех муғнат* — «буюк муъбад», *муғдин* — «муғлар дини» сўзлари учрайди (СДГМ, II, 184-бет). *Ғунат* — текстда айтилишича бу лавозим эгасига 50 драхм пул берилган. В. А. Лившиц Лвестодаги *гав* ўзаги билан боғлаб, бу сўзни «фойда, даромад», деб изоҳлайди. Шу асосда *ғунатни* «даромадлар ноziри», бошқача айтганда молия ишлари мутасаддийси деб тушуниш мумкин (СДГМ, II, 184-бет). Текстнинг 7-қаторидаги *хвабу* — «ҳоким» сўзи Даваштичга нисбатан қўлланган.

А — 5 хужжати VIII аср бошларида Суғдда амал қилган пул муомаласи ва драхм ҳақида қизиқарли маълумотлар берди. Масалан, 2 драхм — кафш, жаллоднинг хизмат ҳақи (?) 5 драхм, чўпонга 6 драхм, парвоначига 8 драхм, подшо учун (!) 2 драхмга қалпоқ, 8 драхмдан қоғоз ва шоҳи матога, 15 драхм пармитонлик аёлнинг кийимлари учун, 15 драхм соқийга, табибга 15 драхм, от харид қилиш учун 200 драхм, сигир учун 11 драхм ва ҳоказо тўловлар ҳақида батафсил рўйхат тузилганки, бу иқтисодий ва ижтимоий ҳаётнинг аниқ лавҳаси сифатида қимматлидир.

Хужжатнинг 15—17 сатрларида подшо Деваштининг ҳаёт тарзига оид бир факт сақланган. Ёзилишича подшо ёзда шаҳарда турмаган. У ёзлик резиденциясида туриб ишларни буйруқлар юбориш орқали бошқариб турган: «Подшо ёзлик жойига кетган вақтда чўпон ундан буйруқ олиб келди. (Шунга биноан Ғунчага, Футчакка уч драхм, бухороликка уч драхм бердим». Ёзлик жойи текстда «марғ» шаклида берилган. Бу сўз «ўтлоқ» сўзи билан тарихан боғлиқ. Шу муносабат билан Марғилон топонимининг биринчи қисми этимологияси ҳақида ҳам ўйлаб кўриш мумкинмикан?

Хужжатда тозик, бухоролик, кушаниялик, пармитонлик каби шахслар ҳақида маълумотлар бор. Тозик —

تازى сўзи илк ўрта асрларда арабларга ёки ислом динини қабул қилган кишиларга нисбатан қўлланган. Кейинчалик бу сўз тожик этнонимига асос бўлди. Бухоро илк ўрта асрларда Суғднинг мустақил ҳокимлиги сифатида иш кўргани маълум. У ердан келган шахс, шу туфайли бўлса керак, текстда «бухоролик» деб таъкидлаб кўрсатилган. Кушания номи илк ўрта асрларда

ва ривожланган феодализм босқичида Самарқанд ва Каттақўрғон оралиғида жойлашган вилоятга нисбатан қўлланган, Пармитон ва Суғднинг Дарғом рустика (қишлоқлар группаси)га қарашли қишлоқларидан бирининг номи бўлган. XV—XVIII асрларда вақф ҳужжатларида فرمیتن шаклида учрайди (СДГМ, II, 184-бет).

Ҳужжатда қатор сўзларнинг ўқилиши ва маъноси етарли аниқ эмас. Исмларнинг мазмуни ҳам кўпинча очилмай қоляпти.

В — 7 Verso

- 1) Асп(а)такдан буюк таянчимизга
- 2) Кўп таъзимлар (бўлсин). Ва сен
- 3—4) жуда ҳам (қайғур)магин ҳамма азоб-уқубатлар ва ҳамма қийинчилик(лар)ни
- 5) кўрдинг. Шундай аломат (борки),
- 6) (хуллас) бу каби бахтсизлик (рўй берди).
- 7) меннинг ҳузуримга Монварт келди (??)
- 8) Лекин сенинг андуҳ чекишинга
- 9) ҳеч ўрин (йўқ). Яхши
- 10) одамлар топгин.
- 11) токи, сенга ялтифот кўрсатсинлар («қараб турсинлар»).
- 12) (Аҳволни) яхшилаб билгин. Авдарзга
- 13) мактуб йўллайсан...
- 14) берасан га
- 15) У нима иш қиляпти? Сен шу
- 16) чопар билан у ерга
- 17) юборасан. Унинг эса уруқларинг ҳузурига
- 18) кетасан, улардан мадад сўрайсан. Ва
- 19) шундай ҳаракат қилгинки очликдан
- 20) ўлманглар. Бундай ишга шариятда
- 21) (йўл) йўқки, ҳеч....

В — 7 Recto

- 1) Хуттинага
- 2) Асптакдан кўп таъзимлар (бўлсин).
- 3) Сиз шундай ҳаракат қилдинг, токи
- 4) бир-бирингизга шундай ёрдам беринг-
- 5) ки, тирик қолинглар. У ерда.
- 6) ўз ҳокимингизга боринглар ва ёрдам
- 7) сўранглар. Авдичдан ва Тархундан беришлари

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
A — 14	5
B — 8	13
B — 4	17
A — 16	24
B — 13	26
B — 9	29
A — 11	31
I.I рақамли ҳужжат.	33
Nov. 3.	37
Nov. 4.	39
A — 9	46
A — 5	51
B — 7 Yerso	55
B — 7 Recto	56

Мирсадык Исхаков

ПИСЬМА ИЗ ЗАБЫТОГО ЦАРСТВА

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон Республикаси ФА илмий-оммабоп адабиётлар
таҳрир ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган*

Муҳаррир *Х. Зарипова*
Бадий муҳаррир *А. Баҳромов*
Техмуҳаррир *Р. Лушников*
Мусаҳҳиҳ *М. Саидова*

ИБ № 5430

Теринга берилди 26.12.91. Босишга рухсат этилди 26.03.92. Қоғоз бичими
34×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли
босма т. 3,15. Ҳисоб-нашриёт т. 3,0. 6186 нусха. Буюртма 33. Баҳоси 3 с.

ЎзР ФА «Фан» нашриёти: 700047. Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзР ФА «Фан» нашриётининг босмахонаси: 700170, Тошкент, М. Горький
проспекти, 79.

**Ўзбекистон Республикаси Фанлар
академияси „Фан“ нашриёти**
**М. Қўшжоновнинг „Қодирий — эркисизлик
қурбони“ рисоласини чоп этади.**

Ушбу рисола улуғ ўзбек адибнинг адабий танқидчиликдаги қисматига бағишланади. Биринчи ўзбек романнависи 20-йилларнинг охириларидан бошлаб қарийб то шу бугунгача аёвсиз танқид оловида қоврилди. Муаллиф ушбу рисолада бу ҳолнинг шахсга сиғишиш, турғунлик оқибатлари билан боғлиқ асосларини таҳлил қилади. Барча манбалардан кенг фойдаланган ҳолда ўз фикрларини асослайди. Ҳар бир инсонпарвар жамият истеъдодни қадрлаши ва эъзозлаши керак — мана шу ғоя рисола марказида туради. Чунки бусиз тараққиётга эришиб бўлмайди.

Рисола кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.